

50286

ACTA UNIVERSITATIS DE ATILA JÓZSEF NORMINATAE
SECTIO PHILOSOPHIA

1984 DEC 31

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XXVII.

SZEGED

1984

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

1950

1950

1950

1950

1950

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NORMINATAE
SECTIO PHILOSOPHIA

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XXVII.

SZEGED
1984

Főszerkesztő:
DR. HÖRUCZI LÁSZLÓ
tanszékvezető docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

Szerkesztőbizottság:
DR. HORUCZI LÁSZLÓ, DR. KOCSONDI ANDRÁS, NAGYNÉ DR. KRAJKÓ ERZSÉBET

A kötet szerzői:
DR. HORUCZI LÁSZLÓ
egyetemi docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

DR. KATONA PÉTER

egyetemi docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

DR. VÉGH GYULA
egyetemi adjunktus

NAGYNÉ DR. KRAJKÓ ERZSÉBET
egyetemi docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

DR. SZÖGI ISTVÁN
egyetemi docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

A kiadvány rövidítése:

Acta Philosophica XXVII. Szeged, 1984.
HU ISSN 0231-2670.

Horuczi László

ELŐSZÓ

75 év telt el Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus c. művének megjelenése óta. Ez az idő történetileg nem tekinthető hosszú időnek, de a felgyorsult világesemények miatt rendkívül változatos és eseménygazdag volt. A négymérvű változások érintették a társadalmakat: a szocializmus világrendszeré vált, a gyarmati rendszer összeomlott, és bekövetkezett a tudományos technikai forradalom. Ak az új korszaka, információrobbanás, népességrobbanás és még számos olyan új jelenség is végbe ment, amelyet még a második világháború után sem lehetett előre látni. A nagy volumenű és gyors változások számos kérdést tettek fel a marxizmus és ezen belül a marxista filozófia számára is. Ennek tükrében vetődik fel az a kérdés, hogy Lenin műve, az Empiriokriticizmus, helyt tud-e állni az új problémák, kérdések özönében, tud-e választ adni vagy módszertani útmutatást szolgáltatni a problémák megválaszolására, megoldására. A következő tanulmányok, amelyek részben megemlékezések és interpretációk a 75 éves évforduló alkalmából, részben pedig tovább gondolásai a lenini elveknek, azt kívánják érzékeltetni, hogy a lenini gondolatok ma is helytállóak, sőt napjainkban különleges aktualitásuk is van, mert a mai helyzet néhány vonását tekintve megegyezést mutat a Materializmus és empiriokriticizmus megszületését és megjelenését szükségszerűen kiváltó tényezők egynémelyikével.

Lenin: a Materializmus és empiriokriticizmus c. művet az 1905—1907-es oroszországi forradalom bukása után írta meg, amikor nagyon sokan kishitűen „kiábrándultak” a marxizmusból és a legkülönbözőbb polgári filozófiai irányzatokban, illetve a marxista és a polgári filozófia eklektikus elvtelen összeházasítását keresték a kivézető utat. Ezek a marxizmustól „eltántorodott” filozófusok végsősoron soha nem is voltak igazán marxisták, aminek az egyik oka, hogy nem ismerték, vagy csak nagyon felületesen ismerték a marxizmust.

A mai helyzet — bár történetileg teljesen más viszonyokról van szó — annyiban mutat bizonyos rokonságot az 1907-es oroszországi helyzettel, hogy a szocializmus elérkezett egy szakaszváltás, egy új időszak periódusához. A szakaszváltás nehézségei, sőt helyenként kisebb válságjelenségek (az egyes szocialista országok belső problémái) kiváltottak egy olyan reagálást is, hogy egyesek elkezdtek a szocializmus megújulás képtelenségéről beszélni, a marxizmus—leninizmust pedig úgy tekintik, mint a múlt századi, illetve századunk eleji közép-kelet-európai jelenséget. A marxizmust napjainkban legalább annyian támadják, mint Lenin idejében, nem kisebb a kishitűek, a marxizmustól eltántorodottak száma sem, és a legutóbbi időkben felerősödött az antimarxista ideológiák hangja is. A neokonzervativizmus, az új jobboldal mind-mind a marxizmus válságáról, idejétmúlt jellegéről harsog. Az európai baloldal, amelynek szintén politikai gondjai vannak, ugyancsak kérdőjeleket vet fel a marxizmussal szemben, és az európai nem kommunista baloldalon belül csökkent a marxizmussal szimpatizálók és a marxizálók száma. A marxizmus egyes tételeinek a megkérdőjelezése

megtalálható a szocialista országokban is, köztük Magyarországon is. Ma már vannak olyanok, akik nem szívesen beszélnek a dialektikus és történelmi materializmusról, Engelst, Lenint nem tartják filozófusoknak, esetleg a fiatal Marxot tekintik figyelemre érdemesnek. Az egészen az a lesújtó oldala, hogy egy 20—30 évvel ezelőtt ez az alapállás a polgári filozófusoknál és a baloldal marxizáló, de nem kommunista részénél alakult ki, ma pedig néhány marxista filozófiai oktató is közel áll ehhez a felfogásmódhoz. Az adott helyzet kialakulásában szerepet játszanak a létező szocializmus ellentmondásai, az a tény is, hogy nem csekély számú marxizmust dogmatikusan kezelők száma sem, akik félnek mindenféle megújulástól, de az a Lenin által szakszerűen felvázolt jellegzetesség is, hogy nem ismerik sokan a marxizmust, nem tanultak meg marxista módon gondolkodni, nem mélyültek el a források, a klasszikusok műveinek a tanulmányozásában, másodkézből származó felületes ismeretekkel rendelkeznek és könnyen bedőlnek az ilyen-olyan divatirányzatoknak. A kivezető utat a lenini módszer és szemléletmód adhatja meg. A marxista filozófiának összhangba kell kerülnie a társadalmi fejlődés, és a legújabb tudományos kutatások eredményeivel. Bátran kell korunk minden problémájához közeledni, és nem szabad kihasználatlanul hagyni a marxista filozófia kritikai tradícióit sem. Ami nincs összhangban a marxizmus alapelveivel, ami a marxista filozófia materializmusa és dialektikája ellen irányul, azt bírálni, kritizálni kell, de lehetőséget kell biztosítani annak az ugyancsak lenini gondolatnak, hogy a marxista filozófia az új tudományos felfedezésekkel új formát is ölthet, gazdagodhat, továbbfejlődhet. Egy további vonatkozásban pedig elengedhetetlen eszköznek tekintendő: az arccal a klasszikusokhoz, arccal a források felé elv. Elmélyülten és rendszeresen kell tanulmányozni Marx—Engels—Lenin műveit, mert enélkül nincs semmilyen marxizmus, nincs biztos bázis a legújabb eredmények értékeléséhez. A materializmus és Empirikriticizmusról szólva pedig megállapíthatjuk, hogy az alaptételei ma is helytállóak, nagyon sok előremutató és a tudományos tevékenységet megtermékenyítő gondolatot tartalmaznak, a 75 év távlatából is fényesen csillog logikája, dialektikája.

Az alábbi cikkek az említett gondolatok jegyében születtek, méltatni kívánják a 75 éves „Empirikriticizmus”-t, és igazolni annak az útnak a helyességét, amely a klasszikusokhoz való rendszeres „visszatérést” jelenti. Talán ez az igény kissé túlzottnak tűnik és a cikkek szerény tartalma is óvatosabb célmeghatározást tenne szükségessé, azonban úgy érezzük, hoay az egyszerű kiállítás is, ha nem is bizonyítéka, de figyelemfelkeltő demonstrálása lehet az említett elveknek. Az adott terjedelmi keretek között csak néhány, a szerzők szubjektív megítélése szerinti probléma tárgyalására és korlátozott kifejtésére kerülhetett sor. A tematikailag eltérő cikkekben bizonyos közös témák is szerepelnek, így a visszatükrözés, a determinizmus, a természettudományok filozófiai problémái, mind fontos kérdései a marxista filozófiának, de mégis csak leszűkítetten mutatják be azt a tematika gazdagságát és azt a szellemiséget, amelyet Lenin művében megalkotott. Az egyes cikkeknek a törekvése, hogy bemutassa, értelmezze Lenint, ha nem is vezet korszakalkotó felfedezésekhez, a lenini gondolatok felelevenítésével hozzájárulhat bizonyos mai problémák megértéséhez és további gondolatok ébresztéséhez.

Horuczi László

A DETERMINIZMUS ÉS A SZABADSÁG NÉHÁNY PROBLÉMÁJA LENIN: MATERIALIZMUS ÉS EMPIRIOKRITICIZMUS C. MŰVÉBEN

1. Bevezetés

A determinizmus és a szabadság problémája, külön-külön, de együtt is a XX. századi filozófia egyik központi kérdésévé vált. A determinizmus kitüntetett módon vetődött fel a természettudományokban — mindenekelőtt a fizikában —, de nem kerülhette ki a felvetődő kérdéseket a társadalomfilozófia és a szociológia sem. A szabadság értelmezése pedig a filozófiai értelmezésen túl, szinte minden társadalomtudományra kiterjedt és minden társadalomtudomány valamilyen módon foglalkozik a szabadság problémájával — kitüntetett módon pl. a jog, a politológia, az etika, a teológia stb. A determinizmus és a szabadság nem véletlenül került előtérbe a XX. századi filozófiában, ugyanis ezek a kérdések kardinális jellegűek mind a filozófia alapkérdését illetően, mind pedig az ember és valóság viszonyát illetően. A determinizmus olyan értelemben kapcsolódik a filozófia alapkérdéséhez, hoay azon túl; mi az elsődlegesen létező az anyag (lét), vagy a szellem (tudat), az is meghatározó kérdés, hogy a világ jelenségei, változásai hogyan zajlanak le, a végbement eseményeket magának az anyagi világnak a belső törvényszerűségei szabják-e meg, vagy valaki, illetve valami más az anyagi világon kívüli tényező az oka, az előidézője a változásoknak, a folyamatok végbemenetelének? Mindenféle materializmus tételezi a világ öndetermináltságának az elvét, azt a tényt, hogy az anyag csakis a saját belső meghatározottsága alapján változik és a változásoknak nincs semmilyen más külső mozgatója, ugyanis ha az anyag nem saját magától mozog, változik, akkor beugrik szükségszerűen az anyagon kívüli mozgató, és ez már egyértelműen idealizmushoz vezet.

A szabadság értelmezése szoros szálakkal kapcsolódik a determinizmus értelmezéséhez. A szabadság lehetőségének, fokának a megválaszolása tételezi a determinizmus tényét. Ugyanis szabadság, amely mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy mit tehet az ember a természettel, társadalommal szemben, milyen mértékben uralkodhat felettük, milyen mértékben kiszolgáltatott velük szemben? — csak abban az esetben képzelhető el, ha a világ eseményei meghatározott módon (determináltan) mennek végbe, nem pedig akárhogyan, kaotikusan (indetermináltan). A meghatározott módon való végbemenetel teszi lehetővé az események kiszámíthatóságát, helyes felismerését, és ezáltal adódik lehetőség az emberi beavatkozásra, de szigorúan csak a determináltság elvére alapozva.

Lenin Materializmus és empiriokriticizmus c. művében a determinizmus és szabadság értelmezése már szerepelnek, sőt a leglényegesebb tartalmi jegyek felvázolása is megtörténik. A részletesebb bemutatás előtt néhány általános jellegzetességet kívánunk kiemelni. A determinizmussal kapcsolatban látni kell, hogy Lenin ezt a terminológiát direkt módon, pozitív tételes kifejtésben keveset használja, sokkal inkább indirekt módon a determinizmus különböző formáinak mint törvényszerűség, szükségszerűség és okság tartalmi elemzésével foglalkozik. A szabadság értelmezése már sokkal direkter módon szerepel pozitív kifejtésben is. Továbbá Lenin más írásaiban

is foglalkozik ezekkel a kategóriákkal, és azokat a tartalmi jegyeket, amelyeket az empiriokriticizmusban nem fejt ki, más munkáiban érinti. Azonban a terjedelmi keretek szűkössége miatt adott helyen mi elsősorban az empiriokriticizmusra koncentrálunk.

2. A determinizmus lenini értelmezése

A determinizmus legáltalánosabb értelmezése mint ontológiai kategória, mint az egységes világnézeti alap elfogadásának a szükséglete nyer megfogalmazást Ernst Mach alábbi bírálatában, amikor Lenin a determinizmust mint a filozófia számára fontos követelményt említi: „...a filozófusnak olyan egységes egészbe öntött világszemléletről kell gondoskodnia, amely a determinizmuson alapul és felöleli az elméletet is, a gyakorlatot is.”¹ Az adott idézetben tehát a determinizmus alap a megfelelő szemléletmódhoz, de ontológiai kategóriaként is szerepel, végsősoron a valóság sajátossága, vagy másképpen megfogalmazva a valóság ontológiai jellemzője, amely helyes alapot szolgáltat az ember számára mind a gyakorlat, mind az elmélet síkján. A determinizmus ontológiai vonatkozásainak részletesebb kifejtését Lenin más kategóriákhoz kapcsolja. Adott helyen igen lényegesek Lenin további megjegyzései, amelyek a fentebb idézett rész előtt hangzottak el:

„Itt van például egy ilyen népbutítónak Ernst Machnak a bécsi egyetem nyilvános legrendesebb filozófiaprofessorának az okoskodása: »sem a 'determinizmus' sem az 'indeterminizmus' álláspontjának helyessége nem bizonyítható. Csak egy tökéletes vagy egy bizonyíthatóan lehetetlen tudomány tudna dönteni itt. Itt ugyanis olyan előfeltételről van szó, amelyeket mi viszünk be (man heranbringt) a dolgok vizsgálatába, aszerint, hogy kisebb vagy nagyobb szubjektív fontosságot (subjektives Gewicht) tulajdonítunk a kutatás eddigi sikereinek vagy kudarcainak. De kutatás közben minden gondolkodó elméletileg szükségszerűen determinista» („Megismerés és tévedés”. 2. német kiad., 282—283. old.) Hát nem obskurantizmus az, amikor a tiszta elméletet ilyen kínos gonddal elválasztják a gyakorlattól? Amikor a determinizmust a »kutatás« területére korlátozzák, még az erkölcs, a társadalmi tevékenység terén és — a «kutatást» kivéve — minden más területen a «szubjektív» értékelésre bízzák a kérdés eldöntését?»²

Lenin azért kel ki nagyon élesen Mach ellen, mert Mach kétségbe vonja a determinizmus bizonyíthatóságát, ezáltal megkérdőjelezi annak létét, objektivitását, végsősoron a valóságot szubjektivizálja. Itt még Lenin direkt formában nem fogalmazza meg a materializmus és a determinizmus elengedhetetlen összetartozásának a tételét, de látenszen már az elmondottak mégis magukban foglalják ezt az összefüggést is. A machi idézetben a kantianus beütés vitán felüli, hisz a determinizmus nem a dolgok sajátossága, hanem az ember viszi bele a dolgok vizsgálatába. Azonban a természetudós nem tud meglenni a determinizmus elve nélkül, ugyanis ha a dolgok, jelenségek nem determináltak, akkor a valóságban minden lehetséges, tehát semmi sem kiszámítható, semmi sem megismerhető, és ezen az alapon nincs értelme a tudásnak, a megismerésnek, a természetkutatás fikciává válik. Lenin az előzőekben idézett rész után arra utal, hogy a természetudós ösztönösen determinista, és ezzel együtt ösztönösen materialista ha a természetről van szó, de a társadalomban és a társadalmi gyakorlatban osztályérdekek miatt feladja a determinizmusát és ezzel együtt materializmusát is. Lenin idézve tovább Machot, így ír: „...” „...Így tehát annak is, aki a el-

¹ Lenin Összes Művei, 18. kötet, 176. old. Kossuth, 1964.

² Uo.

méletben szélsőséges determinista álláspontot képvisel, a gyakorlatban feltétlen indeterministának kell maradnia...” (283) No végre! testvériesen megosztottak: az elmélet a professzoroké, a gyakorlat a teológusoké! Vagy: az elméletben — objektivizmus (azaz „szégyenlős” materializmus), — a gyakorlatban — „szubjektív szociológiai módszer”.³ Mivel nem a Mach bíráló elemzése a feladatunk, nem térünk ki ennek a bemutatására — vállalva annak a kockázatát, hogy a lenini bírálatot adott helyen túlságosan leegyszerűsítve értelmezzük — hanem arra törekszünk, hogy az idézetekkel a lenini determinizmus felfogásáról adjunk képet és a fenti idézet ebben az összefüggésben azért jelentős, mert a determinizmus itt úgy szerepel, mint a materializmus szükségszerű velejárója — (aki elismeri már ösztönösen materialista és a materializmusból is következik a determinizmus) —, továbbá ismeretelméleti vonatkozásban, a megismerés csak a determinizmus alapján lehetséges, az indeterminizmus-agnoszticizmushoz vezet. Lenin tehát a determinizmust úgy kezeli, amely mind ontológiai, mind gnoszeológiai szempontból alap kategória és amely a filozófia alapkérdéseinek az eldöntésében is fontos szerepet játszik, a filozófia alapkérdését igazán következetes materialista módon értelmezni csak a determinizmus tételezése alapján lehetséges. Tovább menve Lenin arra is felhívja a figyelmet, hogy a determinizmus szorosan kapcsolódik a *filozófiai pártosság problémájához* is. A materializmus és empiriokriticizmus egyik nagy érdeme, hogy kimutatta a filozófia pártosságának főbb jellemzőit, az adott munkában Lenin több helyen és több vonatkozásban jellemzi a pártosságot, amely szorosan kötődik a filozófia alapkérdéséhez; materializmushoz, ill. idealizmushoz, ezzel együtt a determinizmushoz is. A determinizmusban a pártosság mintegy szükségszerűen benne van. Ugyanis a társadalom felett csak akkor uralkodhatunk, akkor irányíthatjuk a társadalmat, ha ismerjük objektív törvényszerűségeit, tehát a társadalomban nem fatalisztikus szükségszerűséggel mennek végbe az események, az uralkodó osztály hatalma és a fennálló társadalmi rendszer nem végzetlenül van az ember fölé rendelve. De az uralkodó osztály számára kedvezőbb egy olyan álláspont, hogy minden ami van, végzetlenül kiismerhetetlenül és megváltoztathatatlanul van. Ettől az állásponttól nincs messze a vallásos felfogás sem, amely szerint minden Istentől van, de ugyanolyan kiszámíthatatlanul és megváltoztathatatlanul. Az osztály szempont, az uralkodó osztály érdeke ily módon nem független a determinizmus tényétől, és a pártosság itt elkerülhetetlen, és ami a marxizmus egész gondolatanyagából következik: a pártosságot tudatossá kell tenni. Determinizmus és pártosság; egy olyan további vonatkozásban is kapcsolódnak egymáshoz, hogy a szocializmus létrejöttének történelmi szükségszerűsége, csak egy determinista társadalomfelfogás alapján lehetséges, amely azt mondja ki, hogy a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségéből (determináltságából) következik be szükségszerűen a szocializmus. Lenin munkásságában tehát: materializmus, determinizmus, pártosság egységbe ötvöződnek össze, és ezáltal lehetővé válik mind a természet, mind a társadalom törvényeinek tudományos tanulmányozása, de lehetővé válik a szabadság helyes értelmezése is, amely mintegy tételezi a materializmus determinizmus, pártosság együvé tartozását, kölcsönös feltételezettséget. Az előzőekben a determinizmus lenini értelmezésének néhány általános vonásáról volt szó, mégpedig arra az esetre koncentrálni, amikor Lenin maga is használja a determinizmus kategóriáját, és azt is láttuk, hogy elsősorban Mach bírálatával kapcsolatos a kategória használata, és az egész munkában a determinizmus szót Lenin nagyon keveset említi meg. Sokkal több szó esik a determinizmus tartalmi jegyeiről és különböző formáiról. Az alábbiakban a determinizmus ilyen jellegű vonatkozásáról mutatunk be néhányat. A deter-

³ Id. mű. 176. old.

minizmus legtöbbször mint törvényszerűség, illetve szükségszerűség szerepel, de az okság kategóriája is a determinizmus egyik megnyilvánulási formája. Ez jut kifejezésre Lenin híres tíz kérdésében, amelyet a machizmussal kapcsolatban tett fel és amely művének egyik indító részeként szerepel:

”7. Elismeri-e az előadó, hogy az okság, a szükségszerűség a törvény stb. eszméje a természet a valóságos világ törvényeinek az emberi fejben való visszatükröződése?”⁴ Adott helyen tehát az említett kategóriák Leninnél együtt szerepelnek és ismételten kihangsúlyozza objektivitásukat, a valóságos világhoz való tartozásukat. A Materializmus és Empirikriticizmusban egy külön rész(”3. Okság és szükségszerűség a természetben”⁵) foglalkozik: értelmezésükkel Lenin is több figyelemre méltó megállapítást tesz. Így az első mondatokban írja: „Az okság kérdésének különösen nagy jelentősége van egyik-másik legújabb „„izmus”” filozófiai vonalának meghatározásában ezért kissé részletesebben kell foglalkoznunk vele.”⁶ Majd a későbbiekben több jellemzőre is felhívja a figyelmet, idézve materialista szerzőket. Feuerbach nézeteivel kapcsolatban fejt ki: „Feuerbach tehát elismeri a természetben uralkodó objektív törvényszerűséget, az objektív okságot, melyet a rendről, a törvényről stb. alkotott emberi képzetek csak megközelítő hűséggel tükröznek vissza. Feuerbachnál a természet objektív törvényszerűségének elismerése elválaszthatatlanul összefügg a tudatunkban tükröződő külső világ, tárgyak, testek, dolgok objektív valóságának elismerésével. Feuerbach nézetei következetesen materialista nézetek. És az okság kérdésében vallott minden más nézetet, jobban mondva minden más filozófiai irányvonalat, a természetben uralkodó objektív törvényszerűség, okság, szükségszerűség tagadását joggal sorolja Feuerbach a fideizmus irányához. Mert valóban világos, hogy ha az okság kérdésében szubjektivista álláspontra helyezkedünk, ha a természet rendjét és szükségszerűségét nem a külső objektív világból, hanem a tudatból, az értelemből, a logikából stb. vezetjük le, akkor az emberi értelmet elszakítjuk a természettől, az előbbit szembeállítjuk az utóbbival, sőt a természetet az értelem *részévé* nyilvánítjuk, ahelyett, hogy az értelmet tekintenők a természet részecskéjének. Az okság kérdésében elfoglalt szubjektivista álláspont filozófiai idealizmus (melynek válfajai közé tartozik mind Hume, mind Kant okság-elmélete) azaz többé-kevésbé tompított, felhígított fideizmus. Ha elismerjük, hogy a természetben objektív törvényszerűség uralkodik, s hogy a természet objektív törvényszerűsége megközelítő hűséggel visszatükröződik az ember fejében, akkor ez materializmus.”⁷

Az érintett kategóriák tehát összetartoznak, a valóságnak ugyanazt a vonatkozását fejezik ki — (determináltságát) —, továbbá Lenin többször is kihangsúlyozza a materializmus és determinizmus — illetve adott helyen főbb formáinak; törvényszerűség, okság, szükségszerűség — elszakíthatatlan egységét. Ez kerül kihangsúlyozásra Engels nézeteivel kapcsolatban is, amikor Lenin a következőket mondja: „De aki csak némi figyelemmel olvasta filozófiai műveit, annak tudnia kell, hogy Engels egy pillanatig sem kételkedett a természet objektív törvényszerűségének, okságának, szükségszerűségének létezésében.”⁸ Majd idézve Engelset, az oksággal kapcsolatban arra is kitér, hogy az okságot dialektikusan kell értelmezni, mert csak így fejezi ki hűen a valóságban lezajló folyamatokat: „Engels különösen hangsúlyozza, hogy az okot és okozatot dialektikusan kell felfogni:ok és okozat olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek mint ilyenek... mihelyt azonban az

⁴ Lenin Összes Művei, 18. kötet, 6. old. Kossuth, 1964.

⁵ Id. mű. 139. old.

⁶ Id. mű. 139. old.

⁷ Id. mű. 140—141. old.

⁸ Id. mű. 141. old.

egy esetet a világ egészével való általános összefüggésében tekintjük összefolyónak, feloldódnak az *egyetemes kölcsönhatás szemléletében*, ahol okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek, s az ami most vagy itt okozat, ott vagy máskor okká lesz és megfordítva.”⁸ (8) Következésképpen az ok és okozat emberi fogalma mindig egyszerűsíti valamelyest a *természeti jelenségek objektív összefüggését*, csak megközelítően tükrözi vissza azt, mert mesterségesen elszigeteli az *egyetlen és egységes világ-folyamat* egyik-másik oldalát. ...Teljesen kétségtelen, hogy a világ jelenségei között *természeti, objektív összefüggés van.*”⁹ (Kiemelések tőlem — H. L.)

A dialektikus jelleg kihangsúlyozása mellett, az idézett részekben egy további lényeges gondolat is megfogalmazást nyer, mégpedig a *kölcsönhatás, objektív összefüggés, egységes világ-folyamat* kifejezések formájában. Ezek a kategóriák az *egyetemes összefüggés* engelsi dialektikus törvényszerűségét fejezik ki, amely törvényszerűség közeli rokonságot mutat a determinizmus törvényszerűségével. A marxista filozófiai irodalomban nincs kellőképpen tisztázva a determinizmus és az egyetemes összefüggés kategóriája, bár néhány elképzelés ismert a szóban forgó viszony jellemzésére. A fenti engelsi, ill. lenini szövegrészek arra engednek következtetni, hogy az egyetemes összefüggés és a determinizmus tartalmilag sok területen egybeesnek, az objektív valóságnak ugyanazt az oldalát jelentik, illetve juttatják kifejezésre. Továbbmenve ugyancsak találunk tartalmi megegyezést a determinizmus, az egyetemes összefüggés és az engelsi értelemben vett objektív dialektika kategóriák között. Közélről sem kívánjuk azt állítani, hogy ezek megegyező fogalmak és ugyanazt fejezik ki csak más-más elnevezésekkel. Azon túl, hogy bizonyos tartalmi jegyeik megegyeznek: a valóság meghatározott sajátosságait jelentik — eltérések, különbségek is találhatóak a más-más néven szereplő kategóriákban, mégpedig abban az értelemben, hogy terjedelmileg, és az általánosság szintjét tekintve eltérőek, de eltérőek a megközelítés ontológiai, illetve gnoszeológiai arányát illetően is, valamint a jellemzett valóság formáit, módozatait illetően is. Hogy a filozófusok mikor, melyik fogalmat használják, abban a szokások és bizonyos mértékig a divat is szerepet játszhatnak. Közismerten Lenin a determinizmus kifejezést ritkán használta — előzőleg már utaltunk rá, hogy a Materializmus és empiriokriticizmusban lényegében idézetként található. A determinizmus kategóriája egy másik írásában „Kik azok a »népbarátok« c. tanulmányában szerepel direkt formában, ahol így ír: „Amikor a determinizmus eszméje megállapítja az emberi cselekedetek szükségszerűségét, és elveti a szabad akarat ostoba meséjét, a legkevésbé sem szünteti meg sem az emberi észet, sem az emberi lelkiismeretet, sem az ember cselekedeteinek értékelését. Éppen ellenkezőleg, csakis a determinista felfogás teszi lehetővé, hogy szigorúan és helyesen értékeljünk, s ne hárítsunk a szabad akaratra bármit tetszésünk szerint. Ugyanígy a történelmi szükségszerűség gondolata sem csökkent a legkevésbé sem az egyén szerepét a történelemben: az egész történelem az egyének cselekedeteiből tevődik össze, akik kétségtelenül cselekvőek.”¹⁰ A determinizmus kategóriája lenini szóhasználatának további bemutatásától eltekintünk, a fenti idézet érzékelteti: Lenin a determinizmus problémakörével direkt módon is foglalkozott, bár nála a hangsúly a determinizmus tartalmi jegyeire tevődik és ezért szerepelnek gyakrabban az okság, szükségszerűség, törvényszerűség kategóriái. A következőkben néhány további, a determinizmussal kapcsolatos lenini véleményt kívánunk felvázolni. Lenin rendkívül élesen fellép a determinizmus szubjektívizálása ellen. Ezt az eddig idézett szövegrészek is érzékeltetik, sőt kitapinthatóak azok az okok is, amelyek miatt Leninnél ez a harcok alapállás kialakult; a materializmus vé-

⁸ Id. m.ú. 142. old.

¹⁰ Lenin Összes Művei, I. 146. old.

delme és a filozófiai pártosság és objektivitás érvényre juttatása volt az egyik lényeges célja. Egy további cél, a helyes filozófiai szabadságkoncepció megalkotása, amihez a helyesen értelmezett determinizmus az egyik elengedhetetlen feltétel.

3. A szabadság fogalom értelmezése

Mint az előzőekben utaltunk rá: Leninnél a determinizmus és a szabadság szorosán egységet alkotó fogalmak. Előzetes felvázolásként elmondhatjuk, hogy az Empiriokriticizmusban megtalálhatók a modern szabadságkoncepció leglényegesebb elemei: a determinizmus elfogadása és dialektikus érvényesülésének kérdése, a helyes ismeretek megszerzése (a valóság törvényszerűségeinek a felismerése) és a szakszerű emberi tevékenység, mint a szabadság realizálása.

A determinizmus objektivitásáról, mint mindenféle materializmus alapjáról már szóltunk, de szükséges a dialektikus jellegének a helyes értelmezése is, ugyanis kialakult történetileg a mechanikus determinizmus is, amely még ma is hat nem kis zavart okozva az szabadság megértésében. A mechanikus determinizmus végkicsengésében ahhoz az állásponthoz vezet, hogy a valóságban az öndetermináltság egy olyan szigorú történeláncolatot jelent, ahol már a múltban egyértelműen eldőlt, hogy mi lesz a jövőben, azaz itt előremeghatározottságról, predeterminizmusról van szó. Ha a múltban egyértelműen eldőlt, hogy mi történik a jelenben, akkor az emberre vonatkoztatva a fatalizmus érvényesül, az ember kiszolgáltatott a történésekkel szemben, nem irányítja, hanem elszenvedti az eseményeket, nem szabad lény, hanem a sors kényekedvétől rángatott figura. A mechanikus determinizmus logikája szükségszerűen az emberi tehetetlenségbe és kiszolgáltatottságba torkollik és legfeljebb egy olyan vigaszhoz vezet, hogy a történéseknek nem kell mindig emberelleneseknek lenniök és az embernek szerencséje is lehet, vagy mint a mechanikus determinizmussal rokon protestáns predestináció hirdeti: az ember sorsát Isten eleve megszabja, de az embernek próbálkoznia kell több mindennel és így valósítja meg Isten eleve-elrendeltségét. A determinizmus dialektikus jellege ezzel szemben azt jelenti, hogy a múlt bár megszabja a jelent, de a múltban a jelenre vonatkozóan nem dőlt el egyértelműen, hogy az adott jelenség mikor és pontosan hogyan megy végbe. A múlt a jövőnek csak a főbb tendenciáit szabja meg, tehát a múltban a jövő még többértelmű, de amikor végbemeleg a jelenség, már egyértelműen lesz determinált, a sokértelmű múltból egyértelmű jelen adódik. Ez az egyértelműség azonban csak a jelenség bekövetkezésének a pillanatában realizálódik. A dialektikus jellegnek az alapját a szükségszerű és a véletlen objektiv léte adja. Különösen a véletlen objektivitása játszik itt meghatározó szerepet, ugyanis a véletlen, amely nemcsak ellentéte a szükségszerűnek, hanem megnyilvánulási módja és formája — az az egyedi, amelyben az általános szükségszerűség testet ölt —, teszi lehetővé, hogy egy jelenség, amely szükségszerűen be kell hogy következzen, többféle módon és formában (a véletleneken keresztül) következhet be. Így az ember egyrészt választhat a bekövetkezendő formák között — tehát nincs eleve kiszolgáltatva —, másrészt be is avatkozhat az események menetébe, cselekvőleg befolyásolhatja az események alakulását, ugyanis a tartalom és a forma dialektikájából jól ismert jellegzetesség, hogy a formán keresztül a tartalom befolyásolható, a véletlenek alapján a szükségszerűség meghatározott keretek között irányítható, befolyásolható. Az ember számára, a véletlen objektivitása mellett, más beleszólási lehetőség is adott, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy az anyagilag egységes világ folyamataiban az ember maga is anyagi jelenség, a determinációt kiváltó faktorok egyike, és tudata, aktivitása (társadalmisága) révén részese lehet az események ala-

kulásának, a történések irányításának. Az elmondottak csak egy olyan dialektikus determinista koncepció alapján lehetségesek, ahol egyrészt objektív törvényszerűségek érvényesülnek, másrészt a véletlenek dialektikus objektív léte teret ad az emberi cselekvés számára. Lenin a szükségszerű és véletlen dialektikáját igen jól ismerte, beleértve ebbe azt is, hogy a szükségszerűt és a véletlent egyaránt objektívnek tekintette és az összefüggések rendszerében viszonylagosságukat is kiemelte. Ez jut kifejezésre, amikor bírálja J. Petzold felfogását: „Íme a hamisítatlan metafizikus, akinek halvány fogalma sincs a véletlen és a szükségszerű különbségének viszonylagosságáról.”¹¹ Itt a viszonylagosság egyszerre jelenti dialektikus jellegüket és objektivitásukat is.

Tovább taglalva a modern szabadságfelfogás elveit és tényezőit azt látjuk, hogy a szabadság megvalósításának lényeges feltétele, hogy rendelkezünk helyes ismeretekkel, ismerjük a valóság törvényszerűségeit (szükségszerűségeit), környezetünknek (természet, társadalom) azokat a jellegzetességeit, amelyek a változásokat, a történéseket megszabják. A helyes ismeret tételezi, hogy legyenek objektív törvények, mert ha nincsenek objektív törvények, akkor nincs mit megismerni. Így tehát a determinizmus nemcsak ontológiai alap a praxisban és a világnézetben, hanem egyben gnoszeológiai bázis is, amely nélkül a szabadság elképzelhetetlen, ugyanis az ember csak akkor képes megváltoztatni a körülményeket — más módon megfogalmazva, uralkodni az események fölött —, ha felismeri, mi hogyan megy végbe, és hogyan avatkozhat be az események menetébe. Az elmondottakat figyelembevéve válik igazán érthetővé, hogy Lenin miért tulajdonít olyan nagy jelentőséget az objektív igazság kérdésének. Az objektív igazság elismerése egyszerre jelenti a materializmust, determinizmust, de a világ igazi megismerhetőségét is, így elengedhetetlen eszközt a szabadság realizálásához. Bogdánovot bírálva írja: „Itt nyilvánvalóan összekevernek két kérdést: 1. van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalmuk, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől? 2. ha igen, akkor kifejezhetik-e ezt az objektív igazságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon vagy csak megközelítően, viszonylagosan? Ez az utóbbi kérdés az abszolút és a viszonylagos igazság viszonyának a kérdése.”¹² Bogdánov mivel nem ismeri el az objektív igazságot, szubjektivizmusba, végsősoron idealizmusba süllyed. Mint Lenin írja tovább: „És bárhogy is igyekezett is Bogdánov »helyreigazítani magát«, mondván, hogy a fideizmus, vagy a papi maszlag nincs összhangban a tudománnyal, mégis kétségtelen tény, hogy az objektív igazság Bogdánov-féle tagadása a fideizmussal teljes »összhanaban« van. A modern fideizmus egyáltalán nem veti el a tudományt, csak a tudomány »túlzott igényeit«, csak az objektív igazságra tartott igényét utasítja vissza. Ha van objektív igazság (ahogy a materialisták gondolják), ha csakis a természettudomány tudja feltárni előttünk az objektív igazságot, az emberi »tapasztalatban«... visszatükrözve a külső világot, akkor fenntartás nélkül elvetettünk mindennemű fideizmust. Ha viszont nincs objektív igazság, ha az igazság (beleértve a tudományos igazságot is) csak az emberi tapasztalat szervező formája, akkor ezzel elismerjük a papi tanítás sarkalatos kiinduló tételét, kaput nyitunk neki, a vallási tapasztalat »szervező formáinak« útját egyengetjük.”¹³ Majd tovább folytatva, Lenin az alábbi rövid, de rendkívül velős összegzést adja: „Az első álláspont, vagyis az agnoszticizmus, vagy kissé messzebb menve: a szubjektív idealizmus azt tartja, hoay objektív igazság nincs. A második álláspont,

¹¹ Id. mű. 149. old.

¹² Id. mű. 108. old.

¹³ Uo. 111—112. old.

vagyis a materializmus azt tartja, hogy *lényegbevágó az objektív igazság elismerése.*¹⁴ (Kiemelés tőlem — H. L.)

Az objektív igazság elismerése valóban lényegbevágó az emberi praxis egésze szempontjából. Ugyanis az emberi praxisnak a szabadság az egyik vetületét jelenti, azt az esetét, amikor a praxis eredményes, sikeres. A sikeres tevékenység pedig tételezi a helyes ismeretet, az igazságot. Ha az objektív igazság általában feltétele a szabadságnak — meg kell azonban azt is jegyezni, hogy nem garanciája —, akkor a relatív igazság a szabadság fokát meghatározó tényezők egyike. Ugyanis ismert dolog, hogy a szabadság mindig viszonylagos, és ebben az igazság viszonylagos jellege is szerepet játszik, ugyanis, ha valamit csak viszonylagosan ismerünk, akkor előlött csak viszonylagos lehet uralmunk is, a szabadság csak meghatározott fokot érhet el. Azonban a szabadság viszonylagosságát nem az igazság relatív mivolta adja, hanem ennél mélyebb ontológiai okok, mindenekelőtt a világ jelenségeinek determináltsága. A szabadság értelmezésében, de megvalósításában is a gnoszeológiai vonatkozások nagyon lényegesek, nélkülözhetetlen feltételek. Nem véletlenül terjedt el — Hegel nyomán — a szabadságnak az ismeretelmélet-centrikus megfogalmazása, amely szerint: „a szabadság felismert szükségszerűség”, ennek megfelelően tehát a megismerés kérdése, ismeretelméleti aktus. Igaz, hogy Hegel nem szűkítette le ennyire a szabadságot, de nála a filozófiája egész rendszeréből adódóan, a szabadság a szellem állapota, Engels pedig közismerten szólt a szabadság mind ismeretelméleti, mind lételméleti oldaláról, mégis a közfelfogásban az ismeretelméleti vonatkozások terjedtek el, az vált dominánssá, hogy a szabadság a szükségszerűségek felismerése. Az ismeretelméleti oldal központjában az igazság kérdése áll, de azon túl ide sorolhatók még az ember tudati mechanizmusának egyéb összetevői is. Mindenekelőtt figyelmet kell fordítani az akaratlagos folyamatokra, ezen belül is az ún. „szabadakarat” kérdésére. Közismerten Lenin a szabadakaratot elvetette és idealista, vallásos zagyvaságnak tekintette. Maga a szabad akarat teória önmagában is logikai ellentmondást hord, mert a katolikus felfogás szerint a szabadakarat együtt van az isteni mindenhatósággal — ez a kettő pedig összeegyeztethetetlen —, a nem vallásos szabadakarat koncepció pedig nem fér meg együtt a determinizmussal, ezért a marxizmus az ún. „viszonylagos akaratszabadságot” hirdeti, ahol az akarat a determináltságon belül viszonylag szabad, mégpedig olyan mértékben, hogy mennyire ismeri fel a szükségszerűségeket és mennyiben rendelkezik az optimális tevékenység feltételeivel. Az akarat szabadsága csak feltételszabadság és végső soron ismeretelméleti aktus, a realizált valódi szabadság a cselekvési szabadság, amely az ember uralmát jelenti a környezete felett és sikeres tevékenységében ölt testet, így végeredményben ontológiai aktus, de mint folyamat, mint emberi praxis egyaránt tartalmazza a gnoszeológiai és ontológiai összetevőket.

A szabadság folyamat realizálása mindenképpen ismeretelméleti síkon indul, ez azonban mégcsak a lehetőség szféráját jelenti és innen el kell jutnia a valóságsszférába, amely már gyakorlatot, tevékenységet jelent. A realizált szabadság tehát a tevékenység szférájában jön létre, második lépésként, de a kettő elszakíthatatlan egységet alkot. Ezt hangsúlyozza ki Lenin is, amikor az alábbiakat írja:

„Engels az idézett fejtegetésében nyíltan »szaltó-vitalis« filozófiai módszert alkalmaz, vagyis az elméletről a gyakorlatra *ugrik át*. A machistáink által követett tudós (és ostoba) filozófiaprofesszrok egyike sem engedné meg magának soha afféle ugrásokat, hiszen ez szégyen lenne a »tisztá tudomány« képviselőire nézve. Náluk más dolog az ismeretelmélet, ahol minél ravaszabban kiagyalt szavakból kell mindenféle

¹⁴ Id. mű. 112—113. old.

»definíciókat« összetakolni — és egészen más dolog a gyakorlat. Engelsnél az egész eleven emberi gyakorlat tör be az ismeretelméletbe, s megadja az igazság *objektív* kritériumát: amíg nem ismerjük a természet törvényét, addig ez a törvény, mely tudatunkon, megismerésünkön kívül létezik és hat, a »vak szükségszerűség« rabjává tesz bennünket. De ha felismertük ezt a törvényt, mely (mint Marx ezerszer ismételte) akaratunktól és tudatunktól *függetlenül* hat — akkor — urai vagyunk a természetnek. A természet feletti uralom, mely az emberiség gyakorlatában nyilvánul meg, annak az eredménye, hogy a természeti jelenségek és folyamatok objektíven és híven tükröződnek vissza az ember fejében, s azt bizonyítja, hogy ez a visszatükröződés (annak határain belül, amit a gyakorlat megmutat nekünk) objektív, abszolút, örök igazság.”¹⁵

A lenini véleményben megkülönböztetetten kerül kihanasúlyozásra a gyakorlat, az ember társadalmi tevékenysége, és valóban a szabadság koncepció egyik leglényesebb összetevője az eleven emberi gyakorlat. A marxista filozófiában a gyakorlat szerepéről többféle összefüggésben és többféle módon is sok szó esik, mindenekelőtt ismeretelméleti szerepe a legsokoldalúbban jellemzett, azonban a gyakorlat túlnyomórészt ontológiai kategória. A szabadsággal kapcsolatban a gyakorlatnak az alábbi mozzanatai jönnek számításba: Egyik leglényesebb összetevője az *aktivitás*, az *aktív cselekvés*, minek révén az ember beavatkozik a valóság menetébe, átalakítja a valóságot, szolgálatába állítja a külső tényezőket, saját maga számára elfogadhatóvá, kedvezővé teszi. A valóság átalakítása, amely döntő mértékben a munkafolyamatot jelenti, sokféleképpen lehetséges, és szabadságról akkor beszélhetünk, ha az átalakítás az embert szolgálja és nem hat az ember ellen. Az uralom megvalósítása a körülmények felett, a szabadság igazi tartalma. Az uralom abban jut kifejezésre, hogy az ember tevékenysége sikeres, eredményes, az ember eléri célkitűzéseit, elhárítja az embert korlátozó, illetve az ellene irányuló tényezőket, eseményeket. A szabadság lényegét tekintve pozitív viszony a világhoz, amikor az ember a saját maga számára megfelelően irányítja a történések menetét, ugyanakkor a szabadságnak a negatív formájáról is beszélhetünk, amikor a szabadságot úgy értelmezzük, mint az ember mentességét, függetlenségét a külső körülményektől, azt az aktivitást, amely megóvja az embert a rá nézve káros vagy kedvezőtlen hatásoktól, következményektől.

A gyakorlat lényeges mozzanatának kell tekintenünk, *bizonyos eszközök, megfelelő feltételek* meglétét. Igaz, hogy az eszközöket maga az ember állítja elő, de nagyon gyakran előfordul, hogy megvan a tudás a mit tegyünk helyes eldöntéséhez, de nem állnak rendelkezésünkre azok az eszközök, amelyek a kívánt célhoz elvezetnének. Legbanálisabb esete ennek az a helyzet, ami a gazdaságilag fejletlen országokban figyelhető meg, amikor nagyon jól tudják mit kellene tenni a gazdaság és a kultúra fellendítése érdekében, de az anyagiak (az eszköz rész) nem engedi meg, hogy beruházzanak, tudományba, kultúrába investáljanak, mert egyszerűen nincs miből. A megfelelő feltételeket az eszközökhöz sorolhatjuk, de a feltételeknek van egy olyan vonatkozása is, amely túlmutat eszköz-jellegükön. Mindenekelőtt a kedvező, illetve kedvezőtlen feltételekről van szó — amelyek a külső körülményeket jelentik —. Ezek azért sem eszközjellegűek, mert ezeket nem az ember teremti meg. Különös módon jönnek számításba a gyakorlati szabadság megvalósításánál az ún. kedvezőtlen feltételek, negatív véletlenek, vagy végső esetként a sorscsapások. Az utóbbiak egy része elháríthatatlan, de hogy ezen túl a negatív véletlenek mit jelentenek, azt nagyon jól érzékelteti a mezőgazdaság gyakorlata, amikor megvan a tudás, megvanak az eszközök, de a kedvezőtlen időjárási feltételek keresztülhúzzák a számításo-

¹⁵ Id. mű. 174—175. oлд.

kat, és csak a nagyon alacsony szabadságszint megvalósulását teszik lehetővé, illetve eredménytelenséghez, kudarchoz vezetnek, ami egyben a szabadság diszkreditálását is jelenti. A társadalmi haladás előremenetével a negatív véletlenek számát egyre inkább csökkenteni lehet, hatásukat egyre inkább kivédheti az ember, de a teljes kiküszöbölésük elképzelhetetlen.

A szabadságnak, mint gyakorlatnak, *legfőbb jellemzője, hogy társadalmi*. A körülmények feletti uralmat nem az egyes kisember képes megvalósítani, hanem a kooperáló társadalmi ember, végső soron maga a társadalom. Ugyanis azokat az ismereteket, amelyek elsőfokon szükségesek a szabadsághoz, a társadalom halmozza fel, őrzi meg és adja tovább, a társadalom szervezeti keretei biztosítják az aktivitást, a tevékenységet (esetenként gátolják is), a társadalom rendelkezik a nélkülözhetetlen eszközökkel és végül maga a társadalom hordoz egy már megvalósított emberi szabadságfokot, amelyből kiindulva a szabadság még magasabb fokra emelhető. A társadalmi jelleg nem jelenti azt, hogy az egyes egyén vagy csoport ne realizálhatná szabadságát, hisz a társadalom egyénekből, csoportokból tevődik össze, hanem azt jelenti, hogy az egyének, csoportok reális gyakorlati szabadsága függvénye a társadalmi szabadságnak és ezzel együtt az egyének és csoportok az átlag társadalmi szinttől eltérő szabadságszinteket is elérhetnek, esetenként fölül is emelkedhetnek azon. Tovább menve a társadalmi jelleg azt is tartalmazza, hogy egyén, csoport, társadalom között dialektikus, sokoldalú kölcsönhatás valósul meg, ami mind benne van a szabadságfolyamat egzisztálásában.

A társadalmi jelleghez kapcsolódik a *szabadság* egy további jellemzője: *a történetisége*.

Miként a társadalom egészének, úgy a szabadságnak is története van, ami többek között abban jut kifejezésre, hogy az egyes koroknak eltérő a szabadságfoka és a szabadság realizálási módja. A társadalmi haladással párhuzamosan a szabadságfok általában emelkedik és az emberiség egésze vonatkozásában a szabadság egyre nagyobb kiszélesedéséről, kiterjedéséről beszélhetünk. Azonban előfordulhatnak olyan esetek is, hogy visszalépés történik az egyes társadalmakban, és a szabadság egyes konkrét realizálási területein: mint pl. gazdaságban, politikában, művészetben, erkölcsben a szabadság realizálásának lehetőségei beszűkülnek. A szabadság társadalmi realizálásának formalizált kifejezését jelentik az ún. szabadságjogok, amelyek jelentős előrelépésnek tekinthetők a szabadság tudatosodása vonatkozásában, ugyanakkor megtévesztők is lehetnek, mert igen gyakran a valóságban csak üres, tartalom nélküli formaként funkcionálnak. A történetiségnek az is jellemzője, hogy rétegződött az egyes korokban, a szabadság mintegy réteg ráépül a megelőző kor szabadságára és főbb vonásaiban meg is haladja azt. A mindenkori társadalom szabadsága a régiből nő ki, annak a folytatása, továbbvívője és továbbfejlesztője is. Ez a folyamat azonban meglehetősen ellentmondásos és végső soron mint tendencia érvényesül. A történetiség elve alapján állíthatjuk fel azt a tételt is, hogy a szabadság foka minden társadalom minősítője, fejlettségének, humanizációjának legjelentősebb mércéje.

A determinizmus és a szabadság lenini koncepciója a „Materializmus és empiriókritizmus” c. művében — mint erről az előzőekben szoltunk — fő vonásaiban egy modern, a mai viszonyokra is érvényes elméletet jelent, amely napjainkban is felhasználható, de egyben kiindulópontja is a továbbfejlesztésnek. Lenin szorosan kapcsolódik Marx, Engels munkásságához, de ezen túl a materialista filozófiatörténet kiemelkedő képviselőihez és nem csekély mértékben a természettudományok modern eredményeihez is. A determinizmus és szabadságkonceptió direkt kifejtését Lenin a Materializmus és empiriókritizmusban nem tekintette feladatának, hisz az volt a célja, hogy a marxista filozófia materializmusát és dialektikáját megvédje a torzításokkal

szemben és élesen kritizálja a marxizmushamisításokat. Éppen a kritikajelleg és a tematikai sokrétőség nem tette lehetővé számára a szóban forgó kérdések tételes és didaktikus kifejtését. Egyes problémákat direkt módon is megfogalmazott, más problémák mintegy látenszen szerepelnek az egyéb kérdésekkel összefüggésben. Továbbmenve a lenini életműben a determinizmus és a szabadság témaköre sokkal szélesebb, sokoldalúbb, gazdagabb tartalommal is megtalálható, mint az Empirikriticizmusban, éppen ezért az itt kifejtett álláspontot összefüggésében kell látnunk más műveinek a mondanivalóival. Ebben a művében rendkívül markánsan, egyértelműen, de kissé vázlatosan, tézisszerűen történik meg ezeknek a fontos kategóriáknak a kifejtése, és hogy tételei helyesek voltak, azt a mai marxista filozófia és a korszerű tudományos fejlődés is igazolja.

Ласло Хоруци

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕРМИНИЗМА И СВОБОДЫ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ В. И. ЛЕНИНА «МАТЕРИАЛИЗМ И
ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ»**

Работа сквозь призму текста произведения В. И. Ленина показывает трактовку понятий детерминизма и свободы, а также некоторые её современные проблемы. В связи с проблемой детерминизма речь идет о том, что В. И. Ленин в «Материализме и эмпириокритицизме» эту категорию использует сравнительно мало; он делает акцент на формальные и содержательные признаки детерминизма (причинность, необходимость, случайность, закономерность и т. д.). В связи с проблемой свободы В. И. Ленин присоединяется к Ф. Энгельсу и к философам-материалистам предыдущих эпох и таким образом разрабатывает современную концепцию свободы. В работе говорится о том, как детерминизм и свобода переплетаются с общим вопросом философии и как они способствуют онтологическому и гносеологическому решению основного вопроса философии. В. И. Ленин при решении вышеуказанных проблем считал необходимым выделение партийной позиции, критику и отрицание всех проявлений идеализма и фидеизма.

TEREMTI-E A TUDAT AZ OBJEKTÍV VILÁGOT?

A Materializmus és empiriokriticizmusban Lenin nemmel válaszolt erre a kérdésre: „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget.”¹ Ezt a választ tartalmazzák a következő sorok is: „Az emberi elme sok furcsa dolgot fedezett fel a természetben és még többet fog felfedezni, növelve ezzel hatalmát a természet felett, de ez nem jelenti azt, hogy a természet elméneknek vagy egy absztrakt elmének ... a teremtménye.”²

A *Filozófiai füzetek*ben viszont a következő mondat olvasható: „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.”³

Olyan formális logikai ellentmondás van előttünk, amely materialista filozófiánk alapjait érinti. Feloldására több kísérlet született. Vannak, akik szerint „a tudat teremti is az objektív világot” állítás Lenin filozófiai továbbfejlődéséről tanúskodik: a *Materializmus és empiriokriticizmus* szerzője a *Filozófiai Füzetek*ben kiegészítette az objektív világot *csak* visszatükröző tudat eszméjét. (Ezen a felfogáson alapszik az a nyomdai úton készített fali plakát, amely a tudatra vonatkozó legfontosabb marxista tételek közé sorolja ezt az állítást is.) A tapasztaltabb materialisták nehezebben fogadják el az idézett állítást, de mivel az „ott van” a *Filozófiai füzetek*ben, megpróbálnak vele valamit kezdeni: „amikor Lenin leírta ezt a mondatot, tulajdonképpen nem erre gondolt, hanem arra, hogy.... S csak igen kevesen vannak, akik meggyőződéssel mondják, hogy „teremti-e a tudat az objektív világot”? kérdésre a helyes, a materialista válasz a *Materializmus és empiriokriticizmus* válasza, a *Filozófiai füzetek*ben olvasható bejegyzés pedig idealista gondolatot fejez ki.

A „teremti-e a tudat az objektív világot?” kérdésre adott felemás materialista (vagy éppenséggel idealista) válaszok mögött általában a következő gondolkodási hibák és elméleti tévedések húzódnak meg:

1. „a tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” lenini tétel felcserélése „a tudat csak tükrözi az objektív világot” tétellel;
2. a tükröződési elmélet összezavarása az alkotó ember teóriájával;
3. az anyagi-gyakorlati tevékenység és a tudati aktivitás összemosása;
4. „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” mondat szövegkörnyezetének mellőzése.

¹ *Materializmus és empiriokriticizmus*. LÖM, 18. köt. Kossuth, Bp., 1964. 154. old.

² I. m. 263. old.

³ *Filozófiai füzetek*. LÖM, 29. köt. Kossuth, Bp. 1972. 175. old. I. m. 139—154. old.

I. LENIN: A TUDAT NEM TEREMTI, HANEM CSAK VISSZATÜKRÖZI AZ OBJEKTÍV VILÁGOT

1. „A tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” tétel felcserélése
„a tudat csak tükrözi az objektív világot” tétellel

Ezek a tételek nem azonosak. Az első két tevékenységfajtáról szól: az objektív világ „teremtéséről” és annak visszatükrözéséről; a második csak egyről: a visszatükrözésről. Az első esetben a hangsúly azon van, hogy a tudat nem teremti az objektív világot, a második esetben pedig azon, hogy a tudat csak tükröződés.

A két tételt meg kell különböztetni! A materializmus és az idealizmus közötti ellentét éppen abban van, hogy az előbbi tagadja, az utóbbi pedig elismeri „a tudat (az eszme, a megismerés, a gondolat vagy gondolkodás) teremti az objektív világot” tételt. (A tudat, az eszme, a megismerés, a gondolat, a gondolkodás — itt azonos nemű vagy egylényegű fogalmak.)

„A tudat csak tükrözi az objektív világot” tételnek egymagában nincs pontosan rögzített értelme: jelentheti azt, hogy a tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot, de ez a tétel azzal a jelentéssel is felruházható, hogy a tudat passzív képződmény (csak tükröződés). Marxisták között is elterjedt az utóbbi értelmezés, pedig az, hogy a tudat nem teremti az objektív világot, még nem jelenti azt, hogy a tudat passzív tükröződés.

A *Materializmus és empiriokriticizmus* alapvető tétele (legfőbb mondanivalója) az első tétel. E műben Lenin a materializmust védelmezte: „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy visszatükrözze ezt a törvényszerűséget.” A másik — már szintén idézett — részben azt hangsúlyozta, hogy a természet nem az elme teremtménye.

„A tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” tétel értelmének tisztázásánál érdemes figyelembe venni, hogy e tétel fentebb idézett megfogalmazásai konkrét filozófiai problémák elemzéseinek a végkövetkeztetései.

Az első az okság és a szükségszerűség objektivitásának problémájához kapcsolódik. Ezt a problémát Lenin a III. fejezet 3. pontjában „Okság és szükségszerűség a természetben” cím alatt tárgyalja.

Fejtegetése elején a materializmus nagyjainak álláspontját idézi az említett kérdésben. Megállapítja, hogy Feuerbach, Engels és Dietzgen egyaránt elismerik az okság és a szükségszerűség objektivitását; szerintük a természetben objektív törvényszerűség uralkodik, s ezek megközelítő pontossággal, hűen tükröződnek vissza fogalmainkban. Ezután a machisták (Avenarius, Mach, Pearson, Petzoldt, Willy, Poincaré és mások) kerülnek sorra, akik az okság, a szükségszerűség és a törvény témájában megismétlik a kanti és a hume-i idealizmus és agnoszticizmus hibáit. Külön szól az orosz machistákról. Juskevicsről ezt írja: „Tarka, rikító »legújabb« terminológiai darabkákból összefércelt bohócruhában áll előttünk a szubjektív idealista, aki a külső világot, a természetet, a természet törvényeit csak megismerésünk szimbólumainak tartja. Az adott áradatában nincs sem ésszerűség, sem rend, sem törvényszerűség, csak megismerésünk visz bele értelmet. Az égitestek, beleértve a Földet is, az emberi megismerés szimbólumai. Bár a természettudomány azt tanítja, hogy a Föld már jóval az ember és a szerves anyag megjelenése előtt is létezett, de mi mindezt megváltoztattuk! Mi teremtünk rendet a bolygók mozgásában, ez a rend a mi megismerésünk terméke. És mivel Juskevics úr érzi, hogy ez a filozófia az emberi észet teszi meg a ter-

mészet alkotójává, ősatyjává, az ész mellé odaállítja a »Logoszt«, vagyis az absztrakt ész, nem az ész, hanem az ÉSZT, nem az emberi agy funkcióját, hanem olyasvalamit, ami mindennemű agy előtt létezett, valami istenit. A »legújabb pozitívizmus« legújabb vívmánya nem egyéb, mint a fideizmus régi formulája, amelyet már Feuerbach leleplezett.” Majd Bogdanovot idézve (aki szerint „a törvények egyáltalán nem tartoznak a tapasztalat szférájába... nem tárulnak fel a tapasztalatban, hanem a gondolkodás teremti őket, hogy segítségükkel megszervezzük és harmonikus, egységes egészbe foglaljuk a tapasztalatot”, aki azt állítja, hogy „a törvények a megismerés absztrakciói, s a fizikai törvényeknek éppoly kevésbé vannak fizikai tulajdonságaik, mint a pszichológiai törvényeknek pszichikai tulajdonságaik”) megkérdezi: „az a törvény, hogy az ősre tél, a télre tavasz következik, nem a tapasztalatban tárul fel előttünk, hanem a gondolkodás hozta létre, hogy segítségével megszervezzük, összhangba hozzuk, összeegyeztessük... mit mivel, Bogdanov elvtárs?” Végül ismét Bogdanovot idézi: „Az empiriomonizmus csak azért lehetséges, mert a megismerés aktívan összhangba hozza a tapasztalatot, kiküszöböli számtalan ellentmondását, egyetemes szervező formákat teremt számára, és az elemek eredendő kaotikus világát a viszonyok származékos, rendezett világával helyettesíti.” S közvetlenül ehhez kapcsolódik „a tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” tétel fentebb idézett első megfogalmazása: „Ez nem igaz. Az az eszme, hogy a tudat képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk... csak arra képes, hogy visszatükrözze ezt a törvényszerűséget.”⁴

A másik megfogalmazás is hasonló vitából származik. Az V. fejezet 4. pontjában Lenin James Ward nézeteit bírálja, aki — Arthur Rükkerrel folytatott polémiajában — az akkori újabb fizikai felfedezésekre hivatkozva nyíltan hangoztatott idealista kijelentéseket. Ward azt akarta elhíttetni, hogy az új fizika fogalmai csak munkahipotézisek, egyezményes jelek, szimbólumok, amelyek nem a valóságot tükrözik, s így a spiritualizmust (vagyis az idealizmust) igazolják. Lenin idézi Ward igen kifejező kijelentését: „A kiterjedéssel bíró, szilárd, szét nem rombolható atom volt mindig a materialista világszemlélet bástyája. Ámde e felfogás szerencsétlenségére a szilárd, kiterjedéssel bíró atom nem felelt meg azoknak a követelményeknek..., melyeket az egyre fejlődő tudás támasztott...” Ezekhez a mondatokhoz fűzi azután azt a megjegyzését, hogy „az emberi elme sok furcsa dolgot fedezett fel a természetben és még többet fog felfedezni, növelve ezzel hatalmát a természet felett, de ez nem jelenti azt, hogy a természet elméneknek vagy egy absztrakt elmének, vagyis a Ward-féle istennek, a Bogdanov-féle »helyettesítésnek« stb. a teremtménye”.

Kitűnik, hogy a vizsgált részekben Lenin az idealizmussal, különösen annak kanti, hume-i és machista válfajaival vitázik, *e filozófiai tanokkal szemben* állítja, hogy „a tudat nem teremti, hanem csak visszatükrözi az objektív világot”. Ebben az összefüggésben szóba sem jöhet, hogy Lenin csak passzív tükröződésnek tekintette a tudatot. Ennélfogva „a tudat nem teremti, hanem csak visszatükrözi az objektív világot” tétel sem cserélhető fel „a tudat csak tükrözi az objektív világot” tétellel s az eredeti lenini gondolat sem szorul semmiféle kiegészítésre.

⁴ I. m. 139—154. old.

2. A tükröződési elmélet összehazarása az alkotó ember teóriájával

A „szovjet marxizmus” bírálóitól származik az az állítás, hogy a (lenini) tükröződési elmélet ellentmond az alkotó ember (marxi) teóriájának. Ha az ember szabad és alkotó lény, hogyan lehet megismerő tevékenysége a valóság pusztá visszatükröződése?

Az ilyen állítások ellen tiltakozva kapaszkodnak bele sokan „a tudat teremti is az objektív világot” tételbe: lám, a hegeli *Logika* olvasása közben Lenin kijavította korábbi tévedését, elismerte, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is”.

Mindez azon alapszik, hogy összehazarják a tükröződési elméletet az alkotó ember teóriájával.

A tükröződési elmélet és az alkotó ember teóriája *a marxista filozófia két elmélete*. Ezek az elméletek nem koncepciójuk, hanem tárgyak szerint különböznek: az előbbi tárgya a „tudat-valóság”, az utóbbié az „ember-valóság” viszony. (A „valóság” itt mindenekelőtt az objektív világot jelenti.) A két elmélet ugyanakkor feltételezi is egymást.

A tükröződési elmélet a tudat és a valóság, mindenekelőtt a tudat és az objektív világ viszonyának az elmélete. Mint ilyen, dialektikus materialista válasz a filozófia alapkérdésére.

Igen elterjedt a „lenini tükröződési elmélet” elnevezés. Helyette inkább a dialektikus materializmus tükröződési elméletéről kellene beszélnünk, hiszen Marx és Engels is ennek az elméletnek voltak a hívei.

A tükröződési elméletet sem Marx, sem Engels, sem pedig Lenin nem foglalta rendszerbe. (Nem írtak művet a tükröződési elméletéről.)

A Materializmus és empiriokriticizmus tartalma azonban arra utal, hogy Lenin egy elméleti rendszer alapján bírálta az empiriokriticizmust vagy machizmust. (Ebben az értelemben beszélhetünk a lenini tükröződési elméletéről.) Ez az elméleti rendszer — a Materializmus és empiriokriticizmus szövege szerint — hét alaptétel és három alapvető fogalom rendszereként rekonstruálható.⁵

Az alaptételek: a külső világ a tudattól függetlenül létezik; a pszichikum, a tudat fejlődés eredménye; a tudat az agy funkciója; e funkció lényege: az objektív valóság visszatükröződése; a tudat a legmagasabb fokon biztosítja a környezethez való alkalmazkodást; a megismerés igazságának kritériuma a gyakorlat; a megismerés társadalmi-történelmi folyamat. Az alapfogalmak: az *anyag*, a *tudat*, (a *tudati tükröződés*) és az *igazság*. Az alapvető tételeket és az alapfogalmakat közös eszme fűzi össze: A dolgok nem érzetkomplexumok és tudatunk nem konstruálja a valóságot; ellenkezőleg, érzeteinkben a dolgok tulajdonságai tükröződnek és megismerő tevékenységünkben az anyag törvényszerűségeit tükrözzük vissza.

Ez a tükröződési elmélet dialektikus materialista válasz a filozófia alapkérdésére. A korábbi, a mechanisztikus vagy metafizikus materializmus idejétmúlt tükröződési koncepciójától két igen fontos pontban különbözik: a megismerést a gyakorlat alapján értelmezi, és mindkettőt társadalmi-történelmi folyamatnak tekinti. Csakis ez a tükröződési elmélet tette lehetővé, hogy a *Materializmus és empiriokriticizmus*ban Lenin elhatárolja a dialektikus materializmust az idealizmushoz utat nyitó mechanisztikus, metafizikus materializmustól és az idealizmus valamennyi fajtájától.

Az így értelmezett tükröződési elmélet sem a tükröződés tételével, sem a tükröződés fogalmával nem azonos. De a marxista tudatelmélettel sem azonos: a tükröződési

⁵ V. ö.: Katona Péter: *A tükröződési elmélet és a tudat aktivitása*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

elmélet ugyanis csak egy aspektusában, az objektív valósághoz való viszonyában ragadja meg a tudatot. A tudatnak azonban nemcsak az a tulajdonsága, hogy másodlagos, a tudat nemcsak pusztá tükröződés, hanem konstrukciós tevékenység is. (Ez a minősége persze nem változtat az anyaghoz való alapvető viszonyán.) Ezért van az, hogy a marxista tudatelmélet a tükröződési elméletre épül: a tükröződési elméletből indul ki, de nem korlátozódik erre az elméletre.

Az alkotó ember teóriája az ember és a valóság, mindenekelőtt az ember és az objektív világ kapcsolatának az elmélete. Mint ilyen, a szubjektum—objektum probléma marxista megoldása.

E teória alapja az a felismerés, hogy az emberi élet *társadalmi élet*, s hogy ez az élet gyakorlati. A nyolcadik Feuerbach-tézisben ezt Marx így fogalmazta meg: „Minden társadalmi élet *gyakorlati*. Mindazok a misztériumok, amelyek az elméletet miszticizmusra indítják, az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találják racionális megoldásukat.”⁶

A gyakorlat össztársadalmi tevékenység. Elsődleges és alapvető formája az anyagi javak termelése, s ebben is a munka, mindenekelőtt a fizikai munka a meghatározó.

Marx és Engels tanítása alapján a marxista filozófia abból indul ki, hogy az ember genetikus és strukturális viszonyban van a természettel: a természetből származik és állandó kapcsolatban kell lennie a természettel.

Ez a viszony, ill. kapcsolat a munka által valósult, ill. valósul meg: a munka játszott döntő szerepet az emberré válásban és munkájával biztosítja az ember az élete fenntartásához szükséges anyagi javakat.

Történetileg véve az elsődleges s a legfontosabb a fizikai munka. Marx szerint: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formájában elsajátítsa. Miközben e mozgás által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét.”⁷

Ilyen értelemben a munka *először is anyagi* folyamat: anyagi a munka tárgya, a munka eszköze, de a munka tárgya, eszköze és terméke között összefüggést teremtő tevékenység is az. Ez utóbbival kapcsolatban hangsúlyozta Marx, hogy „az ember a termelés során csak úgy járhat el, mint maga a természet, vagyis csak az anyagok formáit változtathatja”.⁸ Másodszor: a munka céltudatos tevékenység. A munka tudatos jellegéről írta Marx: „Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja. A pók a takácséhoz hasonló műveletet végez, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszegyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát.”⁹

⁶ *Tézisek Feuerbachról*. MEM, 3. köt. Kossuth, Bp. 1960. 9. old.

⁷ K. Marx: *A tőke*. MEM, 23. köt. Kossuth, Bp. 1967. 168. old.

⁸ K. Marx: *A tőke*. MEM, 23. köt. Kossuth, Bp. 1967. 48. old.

⁹ K. Marx: *A tőke*. MEM, 23. köt. Kossuth, Bp. 1967. 168—169. old.

A munkatevékenység a tudatosság három fő mozzanatát foglalja magában: a cél kitűzését, a munkafolyamat megtervezését és az értékelést (vagyis a cél és az eléréséhez vezető út adekvátságának tisztázását, a cél és az eredmény egybevetését „menet közben” és az eredmény közelebbi és távolabbi következményeinek számbavételét a munkafolyamat befejezésénél). A tudatosság nem kívülről irányítja az anyagi tevékenységet és nem is kísérő jelensége ennek, hanem „benne van” az anyagi tevékenységben, amely gyakran teszi szükségessé a cél módosítását és az elérését szolgáló eszközök felülvizsgálását, az értékelést és a szükséges korrekciók átgondolását, a felmerült akadályok leküzdését és a kedvező lehetőségek kihasználását.

Továbbá: a munka mint az anyagi javak termelése, társadalmi tevékenység. Marx így írt erről: „A termelésben az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe.”¹⁰

Ezekre az alapokra épül az alkotó ember marxista teóriája. Lényege szerint ez az elmélet a szabadságról szóló tanítás.

A szabadság a marxizmus felfogásában — legáltalánosabban megfogalmazva — először is viszony: a szubjektumnak az objektumhoz való viszonya, mégpedig *a szubjektum viszonylagos önállósága az objektummal szemben*.

A *szubjektum* az objektív világgal aktív viszonyt teremtő ember, a világot megismerő és megváltoztató tevékenység hordozója. A szubjektum: a társadalom vagy az egyén; közöttük a csoport közvetít. Az egyén és a társadalom kölcsönös kapcsolatát hangsúlyozta Marx, amikor azt írta, hogy „az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”.¹¹ Marx szerint az egyén terméke is és alkotója is a társadalomnak. Az *objektum* a valóság része, amellyel valóságformáló és a valóságot megismerő tevékenysége során a szubjektum kapcsolatot létesít. (Az utóbbi évtizedekben a marxista irodalomban az említett viszony kifejezésére szívesen használják az itt definiált értelemben a »szubjektum« és az »objektum« szavakat.)

A marxizmus — elismerve az objektum aktivitását (mindenekelőtt és elsősorban az emberen kívüli természet hatását az emberre) — a szubjektum-objektum viszonyban a szubjektum aktivitását hangsúlyozza. *A szent családban* pl. ezt olvassuk: „...Az ember, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol.”¹²

A szabadságviszonyt a szükségszerűségekre, ill. a törvényekre vonatkoztatott engelsi megfogalmazásokban szokás kifejezni: „Nem a természeti törvényektől való álmódott függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket... Az akarat szabadsága ezért nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk... A nem-ismerésen nyugvó bizonytalanság, amely sok különböző és ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, épp ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésére alapozott uralomban áll önmagunk és a külső természet felett; így szükségszerűen történelmi fejlődésnek a terméke.” Külön szólt Engels a társadalomról: „A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: va-

¹⁰ K. Marx—F. Engels: *Bérmunka és tőke*. MEM, 6. köt. Kossuth, Bp. 1962. 396. old.

¹¹ *Tézisek Feuerbachról*. MEM, 3. köt. Kossuth, Bp. 1960. 89. old.

¹² MEM, 2. köt. Kossuth, Bp. 1958. 92. old.

kon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket, és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük tevékenységüket, irányukat, hatásukat, már csak tőlünk függ, hogy akarunknak mindinkább alávéssük őket és révükön céljainkat elérjük... Mihelyt megértettük természetüket, ... démoni uralkodókból kezes szolgálkává változtathatók. A különbség ugyanaz, mint a zivatar villámában levő villamosság romboló hatalma és a táviró és a fényív megfékezett villamossága, mint a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz közötti különbség.” Engels arra is figyelmeztet, hogy a szükségszerűség megismerése egymagában nem biztosítja az ember uralmát a társadalom erői felett. (S ez a természetre is vonatkozik!) „A pusztá megismerés ... nem elég arra, hogy társadalmi erőket a társadalom uralmánál alávéssen. Ehhez mindenekelőtt társadalmi *tett* kell.” stb.¹³

„A szabadság történelmi fejlődés terméke” — ez azt jelenti, hogy a szabadság nemcsak viszony, hanem *folyamat* is: az emberiség történelme által megvalósuló folyamat.

Marx és Engels műve a szabadság aktuális programjának a kidolgozása is. E program centrumát az elidegenülés leküzdése, a *kommunista társadalom létrehozása képezi*. Már *A német ideológiában* világosan megfogalmazták ezt a programot: „A jelen korszakban a dologi viszonyoknak az egyének fölötti uralma, az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomása legélesebb és legegységesebb formáját kapta meg és ezzel a létező egyének elé egészen meghatározott feladatot állított. Azt a feladatot állította eléjük, hogy a viszonyoknak és a véletlenségnek az egyének fölötti uralma helyébe az egyéneknek a véletlenség és a viszonyok fölötti uralmát helyezze... éppen a fejlődés egy egészen meghatározott módjától való megszabadulást írta elő. *Ez a jelenlegi viszonyok által előírt feladat egybeesik a társadalom kommunisztikus megszervezésének feladatával.*”¹⁴

Tudjuk, hogy a marxizmus megalapítói életük végéig hűek maradtak ehhez a programhoz.

Azt is tudjuk, hogy Lenin megőrizte Marx és Engels örökségét: új feltételek között védelmezte és gazdagította a marxi—engelsi elméletet és maga is kiváló szervezője és irányítója volt a kommunista mozgalomnak. Problémánkat — az alkotó ember teóriáját és a marxista szabadságelméletet — illetően pedig: elméleti művei a világ forradalmi átalakításáról szólnak; a szükségszerűség és a szabadság kérdésében is az engelsi koncepcióhoz csatlakozott, ezt a koncepciót állította szembe a machista eszmékkel *Materializmus és empiriokritizmus* című művében.

A fenti vázlatból kitűnik, hogy az alkotó ember marxista teóriája — más vonatkozásban — a szubjektum-objektum probléma megoldása. A legfontosabb itt az, hogy — ellentétben az idealizmussal — a marxizmus szerint a szubjektumnak nemcsak a megismerés, hanem az objektum megváltoztatása is funkciója, hogy a szubjektum az objektummal nemcsak elméleti, hanem ugyanakkor anyagi-gyakorlati viszonyban is van, s hogy ez az utóbbi viszony a meghatározó. *A szubjektum és az objektum egysége a gyakorlat folyamán valósul meg*. A gyakorlat — ebből a szempontból — nem más, mint a szubjektum aktív viszonya az objektumhoz. Ez azt jelenti, hogy a szubjektum és az objektum kapcsolatrendszereiben a szubjektum a „túlsúlyos” elem: a szubjektum — szükségleteitől és érdekeitől vezéreltetve — a számára társadalmilag és történelmileg adott lehetőségekhez (a társadalom fejlettségéhez, a termelőerők szintjéhez, a felhalmozott ismeretekhez és a többi feltételhez) igazodva

¹³ Engels: *Eugen Dühring úr tudományforradalmásítása*. MEM, 20. köt. Kossuth, Bp. 1963. 112., 275. és 310. old.

¹⁴ MEM, 3. köt. Kossuth, Bp. 1960. 433. old.

alakítja át a valóságot. A gyakorlatban, ebben az osztársadalmi tevékenységben találkozunk össze az objektum hatása és a szubjektum céltudatos tevékenysége.

A két elméletéről mondottakat így összegezzük:

A tükröződési elmélet a tudat és a valóság, mindenekelőtt a tudat és az objektív világ viszonyának az elmélete. Mint ilyen, dialektikus materialista válasz a filozófia alapkérdésére. Ez az elmélet (nem pedig az anyag ún. lenini fogalma *egymagában* vagy „A tudat másodlagos” tétel) az, ami elhatárolja a dialektikus materializmust a metafizikus materializmustól és az idealizmus valamennyi válfajától.¹⁵

Az alkotó ember marxista teóriája az ember és a valóság, mindenekelőtt az ember és az objektív világ kapcsolatának az elmélete. Mint ilyen, a szubjektum-objektum probléma marxista megoldása, az idealizmus és a metafizikus materializmus egyoldalúságának a leküzdése a szubjektum-objektum viszony értelmezésében. Az idealizmus ugyanis túlbecsüli a szubjektum tevékenységét, és tagadja az objektum aktivitását; a metafizikus materializmus ennek éppen az ellenkezőjét teszi: túlhangsúlyozza az objektumot, és passzív szerepet tulajdonít a szubjektumnak.)

Ezek az elméletek ugyanakkor szorosan összefüggenek egymással: a tükröződési elmélet az „ember-valóság” viszony alapján értelmezi a valóság tudati visszatükröződését, az alkotó ember teóriája pedig számításba veszi a „tudat-valóság” viszonyt. A tükröződési elmélet nélkül az alkotó emberről szóló elmélet végül is a filozófiai idealizmusnál köt ki, mivel nem tudja megmagyarázni a valóság gyakorlati-anyagi átalakításához szükséges eszmék eredetét és az emberi tevékenység lehetőségeinek határait.

Minden összefüggésük ellenére sem szabad azonban összezavarni ezeket az elméleteket!

Összezavarhatóságuk is szerepet játszik abban, hogy a „szovjet marxizmus” bírálói az alkotó ember teóriáját javasolják a tükröződési elmélet helyébe állítani. Ezek a bírálók a tükröződési elmélet tagadásával együtt a filozófia alapkérdését is álproblémának tekintik, és azt a látszatot keltik, mintha a két elmélet egyazon összefüggésről szólna, mintha Lenin Marxtól eltérően vélekedett volna ugyanarról a problémáról.

Gajo Petrovics írta: „A tükröződési elmélet nemcsak azért tartozik a dialektikus materializmushoz, mert ezzel Engels és Lenin egyetértettek, hanem azért is, mert ez tűnik a legmegfelelőbb kiegészítésnek ahhoz a materialista tételhez, amely szerint az anyag elsődleges a tudattal szemben. De amíg ez jól összeegyeztethető az anyagnak a szellemmel szembeni elsődlegességével, nem egyezik Marxnak az emberrel mint gyakorlati lényről való nézetével.”¹⁶ Másutt: „A filozófia alapkérdését úgy is lehet értelmezni, hogy itt a természetnek nem az abszolút szellemhez, hanem az emberi szellemhez való viszonyáról van szó. De az ember nemcsak szellem, a »szellem« csak egy »része«, oldala vagy »aspektusa« az embernek. Furcsa lenne, ha az ember egy részének az anyaghoz vagy a természethez való viszonya képezné a filozófia alapvető kérdését. Hát nem fontosabb az embernek mint egésznek a viszonya ahhoz a világhoz, amelyben él?”¹⁷ Azonban, amint erre már rámutattunk, a „tudat-valóság” viszony, ill. a tükröződési elmélet mellőzése esetén az alkotó ember teóriája a filozófiai idealizmusnál köt ki, mert nem tudja megmagyarázni az „ember-valóság” viszony értelmezésében az eszmék eredetét. Az alkotó ember teóriájában végül mégis felmerül a filozófia alapkérdése és annak megválaszolása.

¹⁵ Magyar Filozófiai Szemle, 1978. évi 6. számban megjelent cikk.

¹⁶ G. Petrovic: *Marx in the mid-twentieth century*. New York 1967. 63. old.

¹⁷ G. Petrovic: *Wider den autoritären Marxismus*. Frankfurt am Main 1969. 57. old.

Petrovicséhoz hasonló hibát követ el Hanák Tibor külföldön élő magyar filozófus is, aki az 1979-ben Münchenben megjelent *Az elmaradt reneszánsz* című könyvében (a 272. oldalon) a leninista ismeretelmélet (=tükrözésemélet) „elfáradásáról” ír, s feldicséri azokat a filozófiai kezdeményezéseket, „amelyek korántsem a szubjektumot másodlagossá tevő tükrözésemélet kiépítésének tekinthetők”. A két elmélet összehasonlításánál láthattuk, hogy a *tudat* másodlagosságának elmélete (a filozófiai materializmus) nincs ellentétben a *szubjektum* aktivitásáról szóló marxista teóriával (az alkotó ember marxista teóriájával). Tudjuk, hogy a *Materializmus és empirio-kriticizmus*ban Lenin nem a szubjektum aktivitásáról, hanem a tudat másodlagosságáról írt. A tükröződési elmélet egyébként sem a szubjektum aktivitásának az elmélete, s a tudat másodlagosságának elismerése nem teszi a szubjektumot másodlagossá. (Idézett könyvének 366. oldalán Hanák Petrovicséhoz hasonlóan érvel a tükröződési elmélet ellen „A visszatükröződés valóban félrevezető kifejezés, mert hiszen sem a megismerésben, sem a művészi alkotásban nem kizárólag visszatükrözés történik. A kifejezés által feltételezett tükrözés (valójában az emberi megismerőképesség) ui. nemcsak visszaveri a fényugarakat, hanem a külvilági tárgy képét, sőt magát a külvilági objektumot átformálja, új kombinációkat teremt, megnevezi a lényegét, sőt nincs is szüksége a tükrözés tárgyára, hiszen a zene, a tánc, az előadóművészet, építészet (tárgy nélküli!) tükrözés, és tükrözés a saját illúzióink, képzeletünk, álmokképeink ábrázolása is. Eszerint a nem-tükrözés is tükrözés.” Érveléséből kitűnik, hogy miközben egy leegyszerűsített tükröződési elmélet ellen harcol, nyílt idealizmust hirdet: szerinte ugyanis az emberi megismerőképesség átformálja a külvilági objektumot.)

3. Az anyagi-gyakorlati tevékenység és a tudati aktivitás összemosása

„Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremt is” tétel a hegeli idealizmusban nem okoz feltűnést; annál nagyobb problémát jelent a marxista filozófia számára, mivelhogy összemosza az anyagi-gyakorlati tevékenységet és a tudati aktivitást.

A dialektikus materializmus azonban határozott különbséget tesz e kétféle tevékenység között. E tevékenységfajták *termékeik szerint* különböznek egymástól: az anyagi-gyakorlati tevékenység anyagi változásokat eredményez, ezzel szemben a tudati aktivitás során „csak” eszmék jönnek létre.

Az anyagi-gyakorlati tevékenység mibenléte és szerepe a marxista filozófiában általában tisztázottnak tekinthető. A tudati aktivitásról ezt nem mondhatjuk el. A legnagyobb probléma itt az, hogy túlhangsúlyozzák a tudat eredményoldalát (a tudati képmást vagy képet) a folyamatoldal rovására, vagy teljesen mellőzik ezt az oldalt.

Az történt, hogy a *Materializmus és empirio-kriticizmus* meg nem értése vagy félreértése, valamint más filozófiatörténelmi és egyéb hatások következtében felerősödött az a metafizikus materialista nézet, amely az alkotó ember marxista teóriáját és a gyakorlat szerepéről szóló marxista tanítást mellőzve a „tudat-valóság” viszonyt a „képmás-objektum” viszonyra redukálja. Vagyis feléledt a metafizikus materializmus tükröződési elmélete. A tudatnak csak képmásként (csak tudati, *eszmei képként*) és a valóság-nak csak objektumként (nem pedig a gyakorlatban feltáruló objektumként) való felfogása az idealizmusnak engedte át „a tevékeny oldalt”. (Vö. az első Feuerbach-térzissel!)

A hatvanas évektől — jórészt a tükröződési elméletet ért bírálatok hatására — a

marxista filozófusok a tudati aktivitást kezdték el intenzívebben vizsgálni. Az itt szóba jöhető filozófiai kutatások eredményeinek legragyogóbb összefoglalása *A lenini tükröződési elmélet és a modern tudomány* című, Szófiában (1973-ban) orosz nyelven megjelent háromkötetes mű, amely szovjet és bolgár tudósok tanulmányait tartalmazza. Magyarországon a hatvanas évek végén Szigeti József kezdeményezett vitát a tükröződési elmélet védelmében. A tudat aktivitását feltáró nagyszerű írások megjelenése ellenére azonban a marxista filozófiai tankönyvekben és segédkönyvekben, a tudattal foglalkozó egyéb marxista írásokban és a marxista „közszellem”-ben továbbra is kísért a tudati képmásra redukált tudat szelleme. Ilyen feltételek mellett nehezen jut előre az aktivitási probléma marxista megoldása.

A „lenini tükröződési elméletet” ért bírálatoknak nem kevés szerepe volt abban, hogy a tükröződési elmélet sok híve egy „feljavított”, valójában még inkább elrontott tükröződési elméletet kezdett hirdetni és védeni: azt, amely szerint „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.” Sokan vették át a tükröződési elmélet idealista vagy revizionista bírálóinak elmékedését Lenin filozófiai fejlődéséről, a tükröződési elmélet „kijavításáról” stb. (E dolgozat utolsó részében bizonyítani fogjuk, hogy Lenin nem javította ki a *Materializmus és empiriokriticismus* tükröződési elméletét, s hogy a *Filozófiai füzetekben* olvasható „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” bejegyzés nem a materialista Lenin, hanem az idealista Hegel gondolatát fejezi ki.)

De mi is lehet az aktivitásprobléma marxista megoldása?

A fentebb értelmezett „szubjektum-objektum viszonyban az aktivitás három nagy szféráját kell elkülönítenünk: a szubjektummal kapcsolatban a *tudati aktivitást* és az *anyagi-gyakorlati tevékenységet*, valamint az *objektum aktivitását*. Az utóbbi kettőről már szóltunk. Problémánk — „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” tétel értelmezése — szempontjából most a tudati aktivitásra vagy tevékenységre kell figyelmet fordítanunk.

A tudati aktivitás mibenlétének tisztázásánál tulajdonképpen egyaránt kellene szólnunk az egyéni és a társadalmi tudat aktivitásáról. A tudat aktivitását azonban általában az egyéni tudattal hozzák összefüggésbe, itt szintén ezt a tudatot állítjuk előtérbe. Továbbá: A tudat aktivitását a szubjektum aktivitásának olyan megnyilvánulásaként fogjuk fel, amely összefüggésben van az anyagi-gyakorlati tevékenységgel: ennek alapján létezik, s át- meg átszövi ezt a tevékenységet. A tudat mindig az egyéni szubjektumnak vagy a társadalomnak a tudata. Csak feltételesen beszélhetünk a *tudat* aktivitásáról, hiszen valójában a *szubjektum* tudatának aktivitásáról, az *ember sajátos tevékenységéről* van szó.

A tudati aktivitás vizsgálatában alapvető jelentőségű a tudatnak a processzuális és a rezultatív oldalak egységeként való felfogása. Az ilyenként felfogott tudat nem azonos a tudati képmásként értelmezett tudattal. A tudati képmás (eszmei kép) túlhangsúlyozása és a tudati folyamatból való elszakítása a statikus tudati képmás képzetéhez, ill. a metafizikus materializmus tükröződési koncepciójához vezet. Sz. L. Rubinstein, a kiváló szovjet pszichológus-filozófus *Lét és tudat* című művében a folyamat-oldal figyelmen kívül hagyásában látta a metafizikus materializmus tükröződési elméletének egyik legfőbb hibáját: „A Marx előtti materialisták a visszatükröződést úgy tekintették, mint a dolog passzív lenyomatát, amely annak eredményeként jön létre, hogy a dolog mechanikusan hat arra, amiben visszatükröződik. Diderot az agyat éppenséggel viaszhoz hasonlította, amelyen a dolgok rajta hagyják lenyomatukat. A visszatükröződés a Marx előtti materialisták számára annyit jelent, hogy a szubjektum, annak agya passzív módon befogadja a külső hatást; a dialektikus materializmus szempontjából a visszatükrözés a szubjektum és az objektív világ közti

kölcsönhatásnak, a külső világ hatásának, s a szubjektum, illetve az agy e hatás által megszabott válaszreakciójának az eredménye. A visszatükrözés nem a dolog mechanikus hatásának passzív befogadásából származó statikus kép; az objektív valóság visszatükrözése *folyamat*, a szubjektum *tevékenysége*, melynek során a tárgy képe egyre adekvátabb lesz objektumával.¹⁸

A tudat folyamat- és eredmény-oldalának megfelelően a tudati aktivitás két alapvető módozatát kell megkülönböztetnünk: a tudati folyamatok és az eszmék aktivitását.

Miben mutatkozik meg a tudati folyamatok aktivitása?

Először is folyamat jellegükben. Szemléletesen írt erről A. N. Leontyev: „Ahhoz, hogy a visszatükröződés létrejöhessen, a visszatükrözendő objektum ráhatása a visszatükrözés szubjektumaként funkcionáló élő rendszerre egymagában nem elégséges. Szükség van a »szembeladók« folyamatra is: a szubjektum tevékenységére a visszatükrözendő valóság vonatkozásában. Ebben az aktív folyamatban meg végbe a visszatükröződés, ennek ellenőrzése és korrekciója.”¹⁹ Tevékenység és folyamat a kiváltképpen tudat: a gondolkodás is. Gondolkodáslélektani kutatásainak tapasztalataként állapította meg Rubinstein a következőt: „A gondolkodás mint folyamat és a gondolkodás mint tevékenység ugyanannak a jelenségnek két aspektusa.” „A gondolkodás többnyire *tevékenység* formájában nyilvánul meg, amikor az alanyhoz és a megoldandó feladatokhoz való viszonyában vizsgáljuk. A gondolkodásban mint tevékenységben nemcsak processzuális lefolyásának (az analízis, a szintézis, az általánosítás stb. lefolyásának) törvényszerűsége mutatkozik meg, hanem személyeségi, motivációs jellege is; ez közös vonása mindenféle emberi tevékenységgel. A gondolkodás folyamatként nyilatkozik meg, amikor lefolyásának törvényszerűségei állnak előtérbe. Ez a folyamat egyes mozzanatokra vagy aktusokra tagolódik (gondolkodási műveleteknek nevezhetjük őket a gondolkodás és a gyakorlati tevékenység analógiája alapján).”²⁰

Tudati aktivitásról tanúskodnak a tudati képződmények kölcsönhatásai is.

A tudati képződmények sajátos struktúrában léteznek, kölcsönösen feltételezik egymást és hatnak egymásra. A gondolkodás „beavatkozik” az észlelésbe, irányítja az észlelést, befolyásolja az emlékeztést (az észleletek, a gondolatok, az érzelmek vagy a mozdulatok rögzítését, megőrzését és felidézését); az észlelés, az emlékezés és a fantázia elősegítik vagy gátolják a problémamegoldó gondolkodást; stb. A gondolkodási műveletek (az analízis, a szintézis és a többiek) egymásra épülnek: a szintézis feltételezi az analízist, az összehasonlítás mindkettőt s a többit is; ítéleteket és fogalmakat gondolkodási műveletek segítségével alkotunk, a gondolkodási műveleteket ugyanakkor ítéletek és fogalmak segítségével végezzük; következtetéseinkben ítéleteket és fogalmakat kapcsolunk össze stb.

Tudati aktivitás a megismerő tevékenység céltudatos megszervezése is. (Az anyagi tevékenységtől viszonylag független) elméleti tevékenységünk hasonlít az anyagi-gyakorlati tevékenységhez: feltételezi a célt (a problémahelyzet felismerése alapján kitűzött feladatot), a cél eléréshez vezető utat (a problémamegoldás módjainak kijelölését), a cél eléréséhez szükséges eszközök (ismeretek, eljárások stb.) kiválasztását, valamint a folyamatos és az összegező értékelést. (Mindez nem jelenti azt, hogy e tevékenység minden komponense mindig tudatos. Az emberi pszichikumnak vannak nem tudatosított összetevői is, s a megismerő tevékenység is magában foglal ilyeneket.)

¹⁸ Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Kossuth, Bp. 1962. 46. old.

¹⁹ *A pszichológia új útjai*. Gondolat, Bp. 1967. 15–16. old.

²⁰ Sz. L. Rubinstein: *Gondolkodáslélektani vizsgálatok*. Gondolat, Bp. 1960. 24–25. old.

Szembeötlő a tudati képmások vagy képek, ill. az eszmék konstruálásában megmutató aktivitás.

A konstrukciós tevékenység már az észlelésben megkezdődik. A szaktudományok régebbi eredményeire támaszkodó metafizikus materialista elképzelés pl. a látási észlelési képet a tárgy egyszerű „lenyomatának” tekintette. A további kutatások során kiderült, hogy az egyszerűnek tűnő látási észlelés is igen bonyolult. „Korábban a vizuális észlelést a recehártya és az agykéreg látóközpontjainak viszonylag egyszerű funkciójaként fogták fel. Az új elképzelések fényében azonban világossá vált, hogy a látottak belső képmásának kialakulásában a szemmozgásnak is szerepe van, hiszen a szemmozgás segítségével választja ki az ember a látott tárgy legtöbb információt hordozó pontjait. Kiderült továbbá, hogy a vizuális benyomások kódolásában a beszédrendszer is részt vesz, és hogy a vizuális észlelés gyakran annyira megközelíti a szemléletes gondolkodást, hogy szinte lehetetlen megvonni köztük a határt.”²¹

Richard L. Gregory: *Az értelmes szem* című könyvének legfontosabb tétele az, hogy „az észlelés egyfajta problémamegoldás”. Az érzékelés-észlelés során ugyanis mindig szembekerülünk egy alapvető problémával: az érzékelt adatok többértelműségének problémájával. A tárgy idegi leképezése után még hátramarad a döntés: *miféle tárgyról van szó?* (Az érzékelt adatok többértelműsége problémájának egyik illusztrációja: Ha egy drótkarikát a vászonnal párhuzamos síkban helyezünk el, árnyéka is kör alakú lesz. Ha megdöntjük, árnyéka ellipszissé alakul át; minél inkább eltérünk a párhuzamos síktól, annál erősebben ellipszis alakú lesz az árnyék. Mármost, ha tudjuk, hogy drótmodellünk kör alakú, akkor úgy fogjuk látni, hogy az elliptikus vetített kép egy kört ábrázol oldalnézetből, holott az ideghártyán ellipszis képe jelent meg. De tegyük fel, nem tudjuk, hogy körről van szó; ekkor végtelen sok forma lehetőségével kell számolnunk, amely mind ugyanazt a vetületet — és szemünkben ugyanazt a képet — hoztatja létre. A vetített — és az ideghártyán megjelenő — kép végtelen sokféleképpen értelmezhető.) „Az érzékelés... nem más, mint a legvalószínűbb tárgy kiválasztása. De miből választjuk ki a lehetséges tárgyakat? Nem egyszerűen az adott tárgyi világból! Az ideghártyán jelentkező képek szolgálnak nyilván arra, hogy a »vizuális« agyban tárolt, szimbolikusan ábrázolt tárgyak készletéből válasszunk. Az érzékelés ezek szerint azt jelenti, hogy a jelent a múlt elraktározott tárgyaival együtt látjuk.” „Az észlelést olyan folyamatnak tekintjük, melyben e teljesen inadekvát és így többértelmű információkat eredményesen használjuk fel arra, hogy a belsőleg tárolt hipotézisekből a külső világ pillanatnyi állapotára vonatkozóan válaszolhassunk.”²²

Sajátos formában mutatkozik meg a tudati képmások, az eszmék konstruálása a gondolkodásban.

Konstruáló tevékenység eredménye a legelemibb absztrakció; konstruálás az analízis, a szintézis, az összehasonlítás; gondolati konstrukciók a fogalmak, az elméletek; ilyenek az idealizált objektumok (pl. a *pont* vagy az *ideális gáz*, ezek esetében az objektumot megfosztjuk számos tulajdonságától, és olyan tulajdonságokkal ruházzuk fel, amelyekkel nem rendelkezik stb.); eszmei konstrukciókként születnek meg a tudományos felfedezések, a technikai újítások; stb. A gondolkodásban, a valóság gondolati leképezésében, az eszmék konstruálásában is érvényesül a múltbeli gondolkodás közvetítő szerepe: a gondolkodás a múltban megszerzett ismeretek (fogalmak, tételek, elméletek stb.) segítségével tükrözi vissza az objektumot. (Gondolataink eredményei is és előfeltételei, eszközei is a megismerésnek.)

²¹ Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp. 1975. 56. old.

²² Richard L. Gregory: *Az értelmes szem*. Gondolat, Bp. 1973. 34., 56., és 82. old.

Bizonyos körülmények azt az elképzelést táplálják, hogy a tudatnak két, egymással szembenálló vagy legalábbis egymást kiegészítő funkciója van: a tükröző és a konstruáló funkció, s csak az utóbbi az alkotás. Ilyen körülmények: az elemi és a tudományos absztrakciók különbsége, az empirikus és a teoretikai ismeretek eltérő absztrakciós szintjei, közvetlenül a valóságból és a már meglévő ismeretekből nyert újabb ismeretek különbsége, a modern tudományos gondolkodásnak az a jellegzetessége, hogy mindjobban eltávolodik a közvetlen tapasztalattól: a megszerzett ismeretekből kiindulva merész hipotéziseket állít fel, amelyek megelőzik a kísérletezést stb. Ezek a körülmények azonban a tükröző-konstruáló (a valóságot tükröző és az eszméket konstruáló) tudat különböző — alacsonyabb és magasabb — szintjeiről tanúskodnak, nem pedig arról, hogy a tudatnak két, egymással szembenálló vagy egymást kiegészítő funkciója van. A konstruáló funkció elismeréséből semmiképpen sem következik a tükröző funkció tagadása.

A tükröző és a konstruáló tudati tevékenység dialektikus egységéből következően a tudati kreativitás sem állítható szembe a valóság tudati visszatükröződéssel. A kreativitás nem más, mint a tudat, a gondolkodás magasabb szinten megnyilvánuló aktivitása. De a filozófiai idealizmus hatásosnak vélt ütőkártyája, az intuíció és a vele kapcsolatos insight (belátás, „megvilágosodás”) sem különül el a gondolkodástól, hanem — a materialista pszichológia szerint — beékelődik az egységes gondolkodási folyamatba. Sajátos jegye a tudati folyamat felgyorsulása. Az intuíció és az insight egyébként igen általános, mindennapi jelenség a problémamegoldó gondolkodásban. Mellesleg mondva: azok a felfedezések, amelyek insight révén születnek, szintén a valóság visszatükröződései. (Állítólag insight útján jutott Mecsnyikov a facocitózis gondolatához, és szintén így fedezte fel Kekulé a benzol szerkezetét.)

A tükröző és a konstruáló tudati tevékenységen alapuló kreativitás a forrása a találmányoknak. (A találmány más, mint a felfedezés: a felfedezés valamely ismeretlen jelenség, összefüggés vagy törvényszerűség felismerése, „tükröződése”; a találmány új, addig nem létező alkotás, amelyet az ember a dolgok tulajdonságai és összefüggései, a valóság törvényszerűségei szerint hoz létre.) A találmányok (pl. a földművelési eljárások, a fémmegmunkálási technológiák) alkalmazásával az ember nemcsak hogy pontosabban alkalmazkodik a környezetéhez, hanem tudatosan alakítja azt, létrehozza az ún. második természetet. Az a tény, hogy a találmányok elsődleges létezési formája az eszmei létezés (hogy anyagi megvalósításuk „azután” következik be), filozófiai idealizmusra csábít: úgy tűnik, mintha találmányok és ehhez hasonlók konstruálása lenne a tudat igazi funkciója, s hogy a valóságtükrözés alacsonyabb rendű, nem is igazi emberi tevékenység. Az itt szóba jöhető idealista spekulációkkal a valóságot tükröző és az eszméket konstruáló tudat materialista fogalmát kell szembeállítani: csak a valóság ismerete alapján lehet újat alkotni. De azt is tudnunk kell, hogy a metafizikus materializmus tudati képmásra redukált tudatkonceptiója is alkalmatlan arra, hogy megmagyarázza a tudat kreatív természetét.

A tudat konstrukciós tevékenységét az objektív világ meghatározottságai (a dolgok minőségi és mennyiségi meghatározottságai, a viszonyok és kapcsolatok sokfélesége stb.) és a gyakorlat változó formái teszik szükségessé (anyagi tevékenységünk során a dolgok különböző oldalai és összefüggései kerülnek előtérbe, az anyagi tevékenység eltérő struktúráiban a dolgok sokféleleképpen vesznek részt). Elengedhetetlen, hogy a sokarcú dolgokat és a sokféle viszonyokat rendszerbe foglalva összefüggéseikben értelmezzük. A fentebb vázolt konstrukciós tevékenység előfeltételét, az emberi agyat és funkcióját a tudatot az objektív világ és az anyagi-gyakorlati tevékenység formálta, tette alkalmassá a konstrukciós és a kreatív tevékenység végzésére. Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb felfedezése (az agykutatás területén) az,

hogy a tudatos agy működése rendszerjellegű. Az erre vonatkozó tudást A. R. Lurija így összegezte: „A magasabb pszichikus funkciók lokalizációja az agyban rendszerjellegű... Már nem képzelünk minden specifikus funkciót valamely központ termékének, másrészt pedig az agynak mint egésznek a funkcióját sem úgy képzeljük, mint egy tagolatlan és egynemű idegszövet tömegének működését. Mindkét elképzelés helyébe a kéreg együttesen működő, magasan differenciált zónáinak rendszeréről kialakított tétel kerül.”²³ Rendszerként tárgyalja az agyi-tudati funkciókat *A tudatos agy c.* könyvében²⁴ Steven Rose is. (Lurija és Rose művei a legmodernebb agyelmélet-ről szólnak.) Az említett agyelmélet megőrzi a tudat valóságátükröző funkciójának tételét, de tagadja e funkció mechanisztikus, metafizikus materialista leegyszerűsítéseit.

Eddig a tudati folyamatok aktivitásáról volt szó. (Csak megemlítjük, hogy a társadalmi tudat szféráiba tartozó eszmék létrehozásában a társadalmi szubjektumnak van döntő szerepe.)

A tudati aktivitás másik módozata az *eszmék aktivitása*.

Az eszmék aktivitása a *tudatos* tevékenység elindításában és a tudatosult cselekvések szabályozásában mutatkozik meg.

A tudatos tevékenység kezdete a *cél*, aminek alárendeljük tevékenységünket. A *cél eszmei kép*, annak a dolognak a képzeleti vagy gondolati képe, amelynek a tevékenység eredményeként létre kell jönnie. A célhoz ugyanakkor a munkafolyamat megtervezése és a tevékenység folyamatos és összegező értékelése társul.

A tudatos tevékenységben a cél három fő aspektusát különböztetjük meg.

A *motivumaspektus*ban az fejeződik ki, hogy a szükségletek kielégítésére szolgáló tárgyak vagy a szubjektum számára kívánatos viszonyok okvetlenül előállítandó tárgyakként vagy viszonyokként tudatosulnak. A motivumaspektus a természeti-biológiai és a társadalmi-kulturális szférákra egyaránt kiterjed.

A *cselekvéskiváltó aspektus* lényege az, hogy a tudati vagy eszmei képként létező cél cselekvést idéz elő. A magasabb rendű idegműködés fizioiógiája és a pszichológia szerint a cselekvés gondolata és a tényleges cselekvés között a kapcsolat nem más, mint reflexkapcsolat, amelynek eszmei kép a központi láncszeme. Az ember általában szavakban fogalmazza meg a célt, a cselekvés végrehajtásánál pedig a második jelzőrendszer és a mozgatóközpontok között elevenednek fel kapcsolatok.

A harmadik *a szabályozás aspektusa*. A cél nem kívülről irányítja a tevékenységet, hanem „benne van” a tevékenységben, amely gyakran teszi szükségessé a cél módosítását, a cél elérését biztosító eszközök felülvizsgálását és korrekciók elvégzését. A tevékenység sikerének egyik legfőbb záloga a cél és az eredmény folyamatos egybevetése „menet közben” és a cselekvés végén, vagyis a folyamatos és az összegező értékelés.

Nemcsak a szó szorosabb értelmében vett célra, hanem az eszmére általában is kimondhatjuk: az eszme motivál, cselekvést vált ki és irányítja a tevékenységet. Ugyanakkor egy pillanatra sem szabad megfélekednünk arról, hogy a cél, általában az eszme a valóságból származik, és minden újszerűsége és nagyszerűsége mellett a valóságra vonatkozik.

Az eszmék aktivitását „kinagyítva” sem szabad túlértékelni szerepüket az objektív világ átalakításában. A filozófiában is szem előtt kell tartani, hogy az ember alapvetően természeti lény, és társadalmisága következtében bármennyire is szabad „a természeti anyaggal... maga is mint természeti hatalom lép szembe”. (Marx; id. h.) A munka tárgya, eszköze és terméke között összefüggést teremtő *anyagi*

²³ Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp. 1975. 105. old.

²⁴ Steven Rose: *A tudatos agy*. Gondolat, Bp. 1983.

tevékenység eszmei tevékenységgel nem pótolható. Ez a társadalomra is érvényes. A *Szent családban* olvasható: „Eszmék sohasem vihetnek túl egy régi világállapoton, hanem mindig csak egy régi világállapot eszméin. *Eszmék* egyáltalában *semmit sem vihetnek ki*. Az eszmék kivételéhez emberek kellene, akik gyakorlati erőszakot alkalmaznak.”²⁵

II. HEGEL: A TUDAT TEREMTI IS AZ OBJEKTÍV VILÁGOT

4. „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” mondat szövegtörzsetének mellőzése.

Materializmus és empiriokriticizmus című művét Lenin az 1905—1907-es forradalom leverése utáni időben (1908 február—októberében) írta, amikor Oroszországban eluralkodott a reakció. A forradalom veresége után az ország szellemi életében az ellenforradalmi ideológia igazolása került előtérbe, újjáéledt a vallásos misztika, a filozófiában az idealizmus legreakciósabb irányzatai kerültek felszínre. Ebben az időben terjedt el Európában az empiriokriticizmus, illetve (másik néven nevezve) a machizmus, amely nemcsak a nyílt politikai reakciónak tetszett meg, hanem belopakodott a szociáldemokrácia soraiba is: K. Kautsky és F. Adler lehetségesnek tartották, hogy a marxizmust machizmussal egészítsék ki; az oroszországi szociáldemokrata értelmiség egy csoportja az empiriokriticizmust a dialektikus materializmus revíziójára próbálta felhasználni; stb. Művében Lenin a dialektikus materializmus tükröződési elméletét általában az idealizmussal, különösen pedig a machizmussal állította szembe. A *Materializmus és empiriokriticizmus*ban vizsgált alapvető probléma különböző megfogalmazásai: „Testek és dolgok képmásai-e érzeteink vagy a testek érzeteinek komplexumai?”, „Teremti-e megismerésünk a világot vagy pedig csak visszatükrözi?”, „Az eszme származéka-e a természet vagy pedig az eszmétől függetlenül, azaz objektíve létezik?” (Az egyéb megfogalmazások esetről esetre a vita konkrét tárgyával kapcsolatosak.) Ezekre a kérdésekre Lenin félreérthetetlen választ adott: „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget.” (I. h.)

A *Materializmus és empiriokriticizmus* materialista eszméinek megőrzéséről a mű második kiadása is tanúskodik. A második kiadás előszavában (1920-ban) Lenin hangsúlyozta, hogy „ez a kiadás, néhány szövegjavítástól eltekintve, nem különbözik az előzőtől”. (Id. kiad. 11. old.)

De mit jelent akkor a *Filozófiai füzetek*ben az a bejegyzés, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is”? (Bejegyzés a két kiadás között: 1914-ben történt.)

Vannak, akik szerint „a tudat teremti is az objektív világot” állítás Lenin filozófiai továbbfejlődését igazolja: a *Materializmus és empiriokriticizmus* szerzője a *Filozófiai füzetek*ben kiegészítette az objektív világot *csak* visszatükröző tudat eszméjét. Ekkor azonban a következő kérdés merül fel: miért tért vissza mégis 1920-ban a *Materializmus és empiriokriticizmus* alap gondolatához?

Erre a rejtélyre a *Filozófiai füzetek* kiváló kutatója, B. M. Kedrov adott megnyug-

²⁵ MEM, 2. köt. Kossuth, Bp. 1958. 118. old.

tató választ. Kedrov kimutatta, hogy a szóban levő bejegyzés nem Lenin, hanem az objektív idealista Hegel gondolatát fejezi ki: (A tapasztalt materialista számára persze nem rejtély az, hogy „a tudat teremti is az objektív világot” tétel idealista gondolat.)²⁸

(*A lenini gondolkodás laboratóriumából*, Moszkva, 1972.) című könyvében Kedrov először is arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Filozófiai füzetek* szövege eltér a szokásos (lenini) filozófiai szövegektől, s az egyes részeket csak gondos szövegelemzés alapján érthetjük meg.

A szóban lévő szövegrészek elemzéséhez a legfontosabb tudnivalók a következők:

A *Filozófiai füzetek* anyagai nem publikálásra készültek, de nem is olyan feljegyzések, amelyek más személyeknek szólnának. Lenin saját jegyzetei ezek, a maga számára készítette őket. Ezek a jegyzetek az olvasott művek megértésének és értékelésének különböző módjait, illetve materialista átdolgozásuk különböző stádiumait rögzítik.

Kedrovnak az a véleménye, hogy a hegeli műveket és a többi szerzők munkáit a *Filozófiai füzetek*ben Lenin kilencféle szöveg szerint dolgozta fel. Az első csoportba sorolja Kedrov a szerzők munkáiból kiírt idézeteket, a második csoportba az idézetkivonatokat, a harmadikba az értékelő megjegyzéseket (ilyenek pl.: „jellemző”, „finom és mély”, „badarság, hazugság, rágalom”, „NB”, „ha-ha”), a negyedikbe a kérdéseket (pl.: „a gondolat története = a nyelv története?”), az ötödikbe az értelmező megjegyzéseket (Pl.: ahhoz a hegeli szövegrészhez, hogy „A szubsztancia lényeges lépcsőfok az eszme fejlődési folyamatában” Lenin hozzátette: „Olvasd: fontos lépcsőfok a természet és az anyag emberi megismerésének fejlődési folyamatában”), a hatodikba az aforizmákat (pl.: „Az okos idealizmus közelebb áll az okos materializmushoz, mint a buta materializmus...”), a hetedikbe az általánosító kivonatokat (pl.: „A dialektika arról szóló tan, hogy hogyan lehetnek és hogyan szoktak az ellentétek azonosak lenni...”), a nyolcadikba a materialista dialektika kidolgozásának tervvázlatait (ilyen pl. az a rész, ahol Lenin felvázolja azokat a tudományokat, amelyekből a dialektikának össze kell tevődnie) és a kilencedikbe az eredeti lenini fragmentumokat, amelyekben Lenin összegezte és értékelte az általa olvasottakat (ilyen pl. *A dialektika kérdéséhez* elnevezésű fragmentum).

Kitűnik, hogy a *Filozófiai füzetek*ben olvasható szövegek nem azonos értékűek, az utolsó három csoportba tartozó szövegrészek a legértékesebbek, ezek fejezik ki leginkább a lenini eszméket. Ez az első legfontosabb tudnivaló a *Filozófiai füzetek* olvasásához (27—43. old.).

A másik az, hogy az eleven szövegösszefüggésekből nem szabad kiragadni egyes mondatokat. A szövegrészek kiragadása komoly hibát okozhat: lenini gondolatnak vehetik azt, ami nem tartozik Lenin gondolatvilágához (28. és 77. old.).

A harmadik nagyon fontos tudnivaló az eredeti lenini kézirattal kapcsolatos: a kézirat (a Lenin által teleírt iskolásfüzetlap) a lenini gondolatmenet rekonstruálását is lehetővé teszi, e rekonstruálás pedig a kérdéses bejegyzés keletkezésére is rávilágít, ezáltal elősegíti a bejegyzés jelentésének a tisztázását.

Kedrov szövegelemzéssel is kimutatta, hogy „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” bejegyzés Lenin szavaival megfogalmazott hegeli gondolat.

Könyvének 71. oldalán közreadja a Lenin által írt szöveg fotókópiáját:

²⁸ *Filozófiai füzetek*. Id. kiad., 140. old.

Problémánk szempontjából számunkra most a vonallal kettéosztott rész a leg-
érdekesebb. Ezen a részen a következő német és orosz szöveget találjuk:

Практика в теории познания:

(320) „Er“ (der Begriff)
„hat als Subjektives wieder
die Voraussetzung eines an
sich seienden Anderseins; er
ist der Trieb, sich zu realisieren,
der Zweck, der sich durch
sich selbst in der objektiven
Welt Objektivität geben und
sich ausführen will. In der
theoretischen Idee steht der
subjektive Begriff, als das
Allgemeine, an und für sich
Bestimmungslose, der objektiven
Welt entgegen, aus der er sich
den bestimmten Inhalt und die
Erfüllung nimmt. In der praktischen

A fentebbi szöveg magyar fordítása (a LÖM 29. kötetének 171. oldala szerint):

A gyakorlat az ismeretelméletben:

(320) „Ennek” (der Begriff)
„mint szubjektívnek ismét egy
magán-való más-lét az előfelte-
vése; a fogalom a törekvés, hogy
realizálja magát, a cél, mely ön-
maga által akar magának objek-
tivitást adni az objektív világ-
ban és magát kivitelezni. Az elmé-
leti eszmében a szubjektív
fogalom mint az általános, ma-
gán- és magáért-valóan meghatá-
rozás nélküli áll az objektív
világgal szemben, melyből a
meghatározott tartalmat és a tel-
jesülést meríti. A gyakorlati

Alias*:

Сознание человека не толь-
ко отражает объективный
мир, но и творит его.

Понятие (= человек) как
субъективное слова предпола-
гает само-в-себе сущее инобы-
тие (= независимую от челове-
ка природу). Это понятие (= че-
ловек) есть стремление реали-
зировать себя, дать себе через
себя самого объективность в
объективном мире и осуществи-
вить (выполнить) себя.

В теоретической идее (в об-
ласти теории) субъективное по-
нятие (познание?) как общее и
само по себе лишённое опреде-
ленности противостоит объек-
тивному миру, из коего оно по-
черпает определенное содержа-
ние и наполнение.

В практической идее (в обла-

Alias*:

Az ember tudata nemcsak tük-
rözi az objektív világot, hanem
teremti is.

A fogalom (= az ember) mint szub-
jektív ismét előfeltételezi a magán-
való más-létet (= az embertől füg-
getlen természetet). Ez a fogalom
(= az ember) a törekvés, hogy realizálja
magát, hogy önmaga által objektivitást
adjon magának az objektív világban
és megvalósítsa (kiteljesítse) magát.

Az elméleti eszmében (az elmélet
terén) a szubjektív fogalom (a meg-
ismerés?) mint általános és magán- és
magáért-valóan meghatározottság nél-
küli áll az objektív világgal szemben,
melyből a meghatározott tartalmat és
a teljesülést meríti.

Kedrov feltevése szerint ez a szöveg „A gyakorlat az ismeretelméletben” címmel ellátva a bal oldali oszlopban kezdődik. Lenin itt először hosszabb (a füzet következő oldalára is áterjedő) idézetet írt ki Hegeltől. Azután a jobb oldali oszlopban saját megfogalmazásában értelmezte a hegeli szöveget. Majd csak ezután írta betoldásként a jobb oldali oszlop fölé: „Alias: az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.” Vagyis: *ez a mondat nem más, mint a hegeli szöveg rövid összefoglalása könnyen érthető szavakkal*. Kedrov hangsúlyozza, hogy ez a mondat utólagos bejegyzés eredménye. Keletkezésére (arra, hogy valóban utólagos betoldás) két tény utal: az egyik az „alias” (= másképpen) szó, a másik pedig a bejegyzés elhelyezkedése a kéziratlapon (az, hogy a szöveg és keretezése metszi az előtte levő bekeretezett szöveget).

A lényeg az, hogy „a tudat teremti is az objektív világot” tétel nem lenini, hanem hegeli álláspont. Mellesleg mondva: nemcsak a *Materializmus és empiriokritizmus*-ban, hanem a *Filozófiai füzetekben* is tagadja Lenin ezt a tételt: kineveti az idealista Hegelt, kinek Logikájában *az eszme* „a természet teremtője lesz”. Filozófiai füzetében ugyanis e szavak („Az eszme »a természet teremtőjévé lesz«”) mellé lapszéltre ezt írta: „!! ha-ha!”.²⁶

„Felmerül a kérdés, hogy mégis miért tüntették fel némelyek lenininek a helytelen, a nyilvánvalóan idealista hegeli formulát? Hogyan történhetett ez meg? E kérdésre világos a válasz: azért, mert a lenini eszmék és gondolatok kontextusából kiragadták azt a mondatot, önmagában vették és elszakították mindattól, amit Lenin e témával kapcsolatban nemcsak a *Filozófiai füzetekben*, hanem más munkáiban is írt. Nem a dialektikára jellemző ez a hozzáállás, hanem az eklektikára, amely ellen Lenin mindig küzdött.”²⁷

Kedrov igen részletesen és mélyen elemzi könyvében a problematikus szövegrészt. Úgy vélem azonban, hogy az itt bemutatott okfejtése is igazolja, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” mondat nem a materialista Lenin, hanem az idealista Hegel gondolatát fejezi ki.

Felvetődhet még, hogy nem túlságosan elvont-e az a vita, amely a „teremti-e a tudat az objektív világot?” kérdésre adandó válasszal kapcsolatos? Úgy véljük, hogy itt alapvető filozófiai probléma megválaszolásáról van szó.

E probléma materialista megválaszolásának lényege — a lenini és a hegeli álláspont szembesítése alapján — így foglalható össze: Az ember tudatának igen nagy szerepe van az objektív világ átalakításában. A tudat azonban csak gondolatokat, eszméket teremt. Igaz, hogy a tevékenység irányítása ezek által történik, de a gondolat, az eszme egymagában nem elég: anyagi tevékenységre is szükség van. A gondolatok, az eszmék csak az anyagi tevékenységen keresztül vesznek részt az objektív világ „teremtésében”, vagyis a világ átalakításában.

Ennek a materialista álláspontnak nemcsak elméleti értéke van, hanem átvethető akár a mindennapi gyakorlatba is: valaminek az eszméje még nem maga a dolog, az elképzelt tett még nem maga a tett; az elhatározás (bármily komoly is az) csak anyagi-gyakorlati tevékenység segítségével eredményezhet változásokat az objektív világban.

²⁷ B. M. Kedrov: I. m. 77. old.

СОЗДАЕТ ЛИ СОЗНАНИЕ ОБЪЕКТИВНУЮ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ?

В книге «Материализм и эмпириокритицизм» В. И. Ленин так отвечает на этот вопрос: «Идея, будто познание может создавать всеобщие формы, заменять первичный хаос порядком и т. п., есть идея идеалистической философии. Мир есть закономерное движение материи, и наше познание, будучи высшим продуктом природы, в состоянии только отражать эту закономерность». В другом произведении — «Философских тетрадах» — читаем следующее: «Сознание человека не только отражает объективный мир, но и творит его.» Многие исследователи считают, что эта мысль Ленина говорит о его философском развитии. Автор, приводя философские аргументы, доказывает, что ответ, данный в «Материализме и эмпириокритицизме», является правильным, т. е. что сознание не создает объективную действительность (автор ссылается на выдающегося советского философа, Б. М. Кедрова, который при помощи анализа текста показал, что запись «Сознание человека не только отражает объективный мир, но и творит его» — является подытоживанием работы над отрывком текста, принадлежащим Гегелю). Автор подчеркивает важность активности сознания, однако, человек в ходе материально-практической деятельности изменяет свою среду, окружающий мир и таким образом создает себе место на Земле.

Végh Gyula

BIOLÓGIA ÉS VISSZATÜKRÖZÉS

(Gondolatok a „Materializmus és empiriokriticizmus”-ról, annak időszerűségéről)

A biológiai elméletek filozófiai alapjainak kutatása bonyolult és számos problémát magában foglaló feladat.

Az elmúlt évszázadok alatt a biológia és a filozófia viszonya, kapcsolata több, minőségi változáson ment keresztül, a viszony fejlődése egyenetlen és ellentmondásos jellegű volt. Az élő természetre vonatkozó ismeretek szintézisét nyújtó elméletek alapjainak fejlődése belsőleg is ellentmondásos, nemcsak a saját alapokon bekövetkező továbbhaladás a jellemző, hanem megfigyelhető más tudományok tartalmi elemeinek felhasználása is. Vajon eklektikussá tette-e ez a biológia elméleti alapjait? Kétségtelen, hogy az alapok heterogén jellegűek, de ez egyrészt abból fakad, hogy a biológia tudatosan felhasználja a természettudományok más ágainak eredményeit, valamint állandóan törekszik saját alapjainak fejlesztésére is. A fizika, a kémia eredményeinek, módszereinek tartalmi, alkotó alkalmazása következik a biológia tárgyának sajátos természetéből is.

Mindezek következtében a biológia és a filozófia viszonyának vizsgálata komplex megközelítést igényel és ezt csak alátámasztja az a tény, hogy a filozófiai alapok is a legtöbb esetben eklektikusak. Sőt a kapcsolat története azt példázza, hogy hosszú időn keresztül a biológia saját alapja és a filozófiai alapok között meg nem felelés állt fenn.

A polgári filozófiai iskoláknak volt egy olyan igyekezete, hogy a biológia adott fejlődési szakaszában, annak filozófiai alapjaiként funkcionáljanak, ez a törekvésük jelenleg is fennáll. Erőfeszítéseik arra irányulnak, hogy védjék a természettudományok, jelesül a biológia legújabb eredményei által „kikezdett” nézeteiket.

A XIX. század második felében és a XX. század elején a marxizmus klasszikusai világosan látták, hogy nem elegendő a dialektikus materializmus és a természettudományok — ezen belül a biológia — viszonyát csak a természettudományok felől minősíteni, tudták, ahhoz, hogy a dialektikus materializmust mint korszerű természettudomány filozófiai alapját elfogadják, igazolniuk kell e filozófia természettudományokon belüli működésének hatékonyságát is.

Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus” c. munkája 75 évvel ezelőtt megsemmisítő csapást mért „a kritikai tapasztalat”, mint „egyetlen tudományos, filozófia augurjaira, azon „pöffeszkedő igényűkre”, hogy a materializmus és az idealizmus fölé emelkedjenek. Ma már alig ismert a műben idézett azon „professzor bohócok” sora, akiknek az volt a céljuk, hogy „összeegyeztessék filozófiájukat (a szolipszizmust) a természettudományokkal”.

A századfordulón „a burzsoá filozófia különösen az ismeretelméletre specializálódott” és „Egyre körmonfontabban hamisítják meg a marxizmust — írja Lenin —, egyre ügyesebben tálnak fel antimaterialista tanokat marxizmus gyanánt.”¹ A ma-

¹ V. I. Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. LÖM, 18. kötet. Kossuth K. 1964. 310. old.

terializmus elleni támadás volt ez, mely úgy „keltette” magát, hogy harcot folytat a természettudomány „metafizikája” ellen. Ismert az is, hogy természettudósok pártoltak át az idealizmushoz, azaz az „új filozófiához”, mellyel kapcsolatban Lenin találoán mondja: „A természettudós Mach filozófiája ugyanazt jelenti a természettudomány számára, mint amit a keresztény Júdás csókja jelentett Krisztus számára.”²

Ma is tanulságos azonban, ahogyan Lenin különbséget tesz a korabeli természettudósok szaktudományos és filozófiai munkássága között: „Ezek a professzorok igen értékes kémiai, történelmi, fizikai műveket tudnak írni, de ha filozófiáról van szó, egyetlen szavát sem szabad elhinni egyiküknek sem.”³ Hangsúlyozza, hogy más jellegű a „tények speciális kutatása terén” végzett munka, és más „az általános elméleti, a filozófiai kutatás”. Kiemeli az ismeretelmélet pártos tudományjellegét, és rámutat arra, hogy „A marxisták feladata..., hogy elsajátítsák és feldolgozzák azokat az eredményeket, amelyeket ezek a »kiszolgálók« elértek... és *érintsenek* ahhoz, hogy félrelökjék reakciós tendenciájukat, hogy érvényesítsék *saját* irányvonalukat, és harcoljanak az ellenséges erők és osztályok *egész irányvonala* ellen.”⁴

Az időközben bekövetkezett kétségtelenül pozitív irányú változások ellenére feladatmeghatározás ma is időszerű.

*

Az 1960-as évtizedben hazánkban a természettudományok elméleti-filozófiai kérdéseivel történő foglalkozás extenzív kiteljesedése ment végbe, hogy aztán a 70-es évtizedre „megcsalatra és csalódva” húzódjon vissza „a tudományok védőbástyái mögé”. Az okokat most és itt nem kívánjuk elemezni, csak utalunk arra a filozófiai vonulatra, mely egészen odáig eljutott, hogy a természetet, mint olyant teljes egészében kirekesztette a filozófia tárgyköréből.⁵ Tette ezt pontosan akkor, amikor a polgári filozófia elméleti marxizmus és szocializmusellenessége összekapcsolódott a tudomány, ezen belül a természettudományok filozófiai alapjainak kutatásával. Nyilvánvaló, hogy a klasszikus „fürdővíz — gyermek” szituáció állt elő: a marxista társadalomfilozófia „védelmében” elutasítani minden természetfilozófiát, minden természettudományos elméleti gondolkodást. Az, hogy a „kritikai racionalista” iskola, de más pozitivistá irányzat is a tudományok és különösen a természettudományok eredményeire, helyesebben művelők kijelentéseire épít és azok filozófiai általánosítását kísérli meg, nem múlttalan és gyökértelen. Lenin a századfordulón kitűnően mutatja be a természettudományok eredményeinek idealista kisajátítására tett erőfeszítéseket. Ugyanakkor igazolja azt is, hogy e kísérletek magán a természettudományon buknak meg: a természettudományi materializmus — következetlenségei ellenére is — lényegileg lép át minden fideista, szubjektivista „ízletlenségén”. Felismerte, hogy a „természettudományok filozófiája”, az „új filozófia” — amely már nem is kíván filozófia lenni — tulajdonképpeni veszélyessége abban rejlik, hogy a természettudományi egzaktitás tekintélyt adó köntösebe öltözve a szubjektív idealizmus módszereit és logikáját kínálgatja. Tudatában volt annak is, hogy nem elegendő a tény kimutatása, hanem lépésről lépésre haladva fel kell tárnai a természettudomá-

² I. m. 327. old.

³ I. m. 322. old.

⁴ I. m. 322. old.

⁵ Vajda Mihály: Objektív természetkép és társadalmi praxis. Magyar Filozófiai Szemle, 1967. 2. sz. 317—325. old.

nyokban valóban végbemenő forradalmi változások lényegét és azoknak a dialektikus materializmushoz való viszonyát.

Akkor, amikor a visszatükrözés elmélete, kategóriája értelmezése körül napjainkban újabb viták bontakoznak ki, úgy véljük nem felesleges felidézni a visszatükrözésemélet néhány, Lenin által hangsúlyozott tételét.

A visszatükrözés természetét, folyamatát és lényegét Lenin különböző aspektusból vizsgálja. Külön fejezetet szentel egyes — a bírált koncepció tarthatatlanságának érzékeltetése szempontjából fontos — problémaköröknek: „Létezett-e a természet az ember előtt?“, „Agyával gondolkodik-e az ember?“ stb. Mindenkor támaszkodik a kor biológusainak — pozitív kritikának alávetett — eredményeire. Alkotó módon használja fel Marx és Engels nézeteit, szembeszáll az egyes tételeiket kiforgató, eltorzító értelmezésekkel.

Lenin alapvető feladatának a materializmus védelmét tekintette. Ezzel kapcsolatban írja: „Marx és Engels filozófiája Feuerbachéból sarjadt ki, s a kontárok ellen folytatott harcban érett meg, természetes tehát, hogy mindketten a materializmus filozófiájának betetőzésére, vagyis nem a materialista ismeretelméletre, hanem a materialista történelemfelfogásra fordították legfőbb figyelmüket... Ezért Marx és Engels műveikben inkább hangsúlyozták a *dialektikus* materializmust, mint a dialektikus *materializmust*, inkább küzdöttek a *történelmi* materializmusért, mint a történelmi *materializmusért*. A mi machistáink, akik marxistáknak szeretnének lenni, egészen más történelmi időkben érkeztek el a marxizmushoz, olyan időben, mikor a burzsoá filozófia, különösen az ismeretelméletre specializálódott, a dialektikának csak némely alkotó részét vette át (pl. a relativizmust), de azt is egyoldalú, eltorzított formában, és főképp arra fordította figyelmét, hogy lent védelmezze meg, ill. állítsa helyre az idealizmust, nem pedig fent.”⁶

Míndezekből következően Lenin szükségszerűen a visszatükrözés azon aspektusára helyezte a hangsúlyt, hogy „érzeteink az objektív és valóságos külvilág képmásai“, hogy a külvilág érzeteinktől függetlenül létező, hogy „A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabbrendű terméke csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget.”⁷

Abban, hogy Lenin a „Materializmus és empiriokriticismus”-ban a pozitivista, szubjektív idealista ismeretelmélettel szemben a materializmus álláspontját hangsúlyozta, korábban is, de napjainkban is „egyoldalúságát” vélik felfedezni. Más szóval, hogy a „Materializmus és empiriokriticismus”-ban nem foglalozik a dialektikával, hogy erre csak később, a „Filozófiai füzetek” írásakor tér ki, amikor is „feladja” korábbi álláspontját.⁸ Ez az „ellentmondás-keresés az életműben” nem új módszere a „halott idealizmusnak”. Bogdanov nézeteit cáfolva fejti ki Lenin: „Még csak nyoma sincs itt a konkrét gazdaságtani kutatásoknak, Marx *módszerének*, a dialektikus módszernek és a materialista világnézetnek — definíciók *költése*, pusztán kísérletezés az egész, hogy a marxizmus kész eredményeihez idomítsák ezeket a definíciókat.”⁹ Lenin e kijelentése szó szerint illik G. Petrovic filozófiai eszme-futtatására is.

A materialista dialektika áthatja Lenin teljes művét és expresszív jelen van a filozófia és a természettudományok viszonyát taglaló részekben: „A »fizikai« idealizmus másik szülőke a *relativizmus* elve, tudásunk viszonylagosságának elve, mely a régi elméletek hirtelen összeomlása idején különösen csábítja a fizikusokat, s amely

⁶ LÖM, 18. kötet 310. old.

⁷ I. m. 154. old.

⁸ Gajó Petrovic: Marx in the mid-twentieth century. New York. 1967. 190—198. old.

⁹ LÖM, 18. kötet 307. old.

4 — *a nem ismerik a dialektikát* — elkerülhetetlenül idealizmushoz vezet.¹⁰ Vagy másutt: „...éppen az a baja Duhemnek, Stallónak, Machnak, Poincarenak, hogy azt a kaput, melyet a dialektikus materializmus kinyitott, egyikük sem látja.”¹¹

Mind elméleti, mind metodológiai szempontból különösen fontos sajátossága a lenini visszatükrözés-elméletnek, hogy tartalmazza a fejlődés eszméjét. „A természet-tudomány határozottan állítja, hogy a Föld valamikor olyan állapotban volt, hogy nem létezett és nem is létezhetett rajta sem ember, sem más élőlény. A szerves anyag későbbi jelenség, hosszas fejlődés eredménye. Nem volt tehát érzékelő anyag — nem voltak »érzetkomplexumok« — nem volt semmiféle *Én*, amely — Avenarius tana szerint — »feloldhatatlanul« egybe van kapcsolva a környezettel. Az anyag az elsődleges; a gondolat, a tudat, az érzet, a fejlődés igen magas fokának a terméke.”¹² A visszatükrözésben, a visszatükrözés szerveiben végbemenő folyamatok tudományos felderítése azonban ezen időszakban éppen csak megkezdődött. Ezzel összefüggésben írja: „...valójában még behatóan kutatni kell azt, hogyan függ össze az állítólag egyáltalán nem érzékelő anyag azzal az anyaggal, amely ugyanazon atomokból (vagy elektronokból) áll, és ugyanakkor az érzékelés világosan kifejezett képességével van megáldva. A materializmus világosan felveti ezt a még megoldatlan kérdést, s ezzel a kérdés megoldására, további kísérleti kutatásokra ösztökél.”¹³ Ez utóbbi gondolatsorban kifejeződik a visszatükrözés fogalmának tartalmi nyitottsága, történeti jellege. Annak elismerése mellett, hogy a visszatükrözésnek más-más minőségű evolúciós megjelenési formái vannak, Lenin azt is hangsúlyozza, hogy egyetlen viszonynak a fejlődésben eltérő megnyilvánulásairól van szó.

A visszatükrözés, mint az „egész anyag tulajdonsága”, attributív tulajdonság. Az anyag magasabb formáinak megjelenése e tulajdonság más és más formában történő megnyilvánulását hordozza. Az anyag egyes fajtái eltérő visszatükrözési képességgel bírnak. A különböző visszatükrözési formák specifikumainak vizsgálatát Lenin nem tekintette feladatának, de a korabeli tudományos eredmények erre nem is nyújtottak volna lehetőséget. Nem véletlen az a fogalmazás, hogy „az anyag építményének alapköveiben csak feltételezhető az érzékeléshez hasonló képesség”.¹⁴ A mondottakkal összefüggésben hivatkozik Haeckelre és Morgannra. Célja ezzel is a materialista ismeretelmélet alaptételének igazolása, mely szerint az anyag az elsődlegesen adott, a tudat, a gondolkodás, az érzet pedig másodlagos.

A visszatükrözés történelmi felfogásához kapcsolódó másodlagosság tétel együttesen azt az álláspontot fejezi ki, hogy a visszatükrözés vizsgálatakor a valóságos, külső világból kell kiindulni az életből, a gyakorlatból és nem az érzetektől, a gondolatól kell haladnunk a külvilág felé.

Tudománytörténetileg ezt a megközelítési módot elsőként I. P. Pavlov realizálja a reflexelmélet megfogalmazásával. A visszatükrözés objektív módszerrel történő vizsgálata a szervezet-környezet kapcsolatán alapult és a visszatükrözési funkció mint e kapcsolat feltétele és eredménye jelent meg, melynek jól leírható szerepe van a szervezet viselkedésében. Bár a pavlovi elmélet és módszer új irányt szabott a pszichikum vizsgálatának, nem adott magyarázatot a magasabb rendű idegi működések és a pszichikus folyamatok kapcsolatára. Lenin világosan rámutat, hogy a „vulgáris” materializmust kerülendő az érzetet nem szabad az anyag mozgásából levezetni, vagy az anyag mozgására redukálni, hanem úgy kell értelmezni, mint a mozgásban

¹⁰ I. m. 289. old.

¹¹ I. m. 291. old.

¹² I. m. 62. old.

¹³ I. m. 35. old.

¹⁴ I. m. 34. old.

lévő anyag egyik tulajdonságát. A pszichikus folyamatok nem redukálhatók az ezeket megvalósító fiziológiai mechanizmusokra.

Külön fejezetben foglalkozik az agy és a gondolkodás viszonyának elemzésével: „... a gondolkodás az agy funkciója, ... az érzetek, vagyis a külső világ képmásai, melyeket a dolgoknak érzékszerveinkre gyakorolt hatása hoz létre, bennünk léteznek.”¹⁵ — foglalja össze tömören álláspontját. Természetesnek vehető, hogy az agyműködésről szóló korabeli természettudományos ismeretek alapján nem vállalkozott az agyi mechanizmusok elemzésére. Ugyanakkor ma is irányt szabók az agy és gondolkodás viszonyával kapcsolatban tett kijelentései. Feltárja, hogy „az agy és gondolkodás” viszonyának dualista felfogását nem csak materialista, hanem idealista oldalról is lehet bírálni, hogy az avenariusi bírálat lényegét tekintve idealista oldalról cáfol, de mindezt az idealizmus kritikusanak pózából teszi. A „szellem és a test dualizmusának” idealista kiküszöbölése „azt jelenti, hogy a szellem nem a test funkciója, hogy tehát a szellem elsődleges”.¹⁶

Napjainkban is tanulságos az a mód, ahogyan Haeckeltől vett példákon keresztül illusztrálja, hogy a természettudományi materializmus álláspontja — „A megismerés fiziológiai folyamat, melynek anatómiai szerve az agy”¹⁷ — kétségtelen materializmusa ellenére nem fejezi ki pontosan a dialektikus materializmus álláspontját.

Annak ellenére, hogy — különösen az utóbbi évtizedekben — a biológia legkülönbözőbb tudományágai az ismeretek hatalmas mennyiségét halmozták fel a pszichikum szervéről az idegrendszer, az agy működéséről, nem jelenthetjük ki, hogy megoldódott volna valamennyi elméleti kérdés.

A „Materializmus és empirikritizmus” időszerűségét támasztja alá, hogy a folyamatban lévő konkrét tudományos kutatások során felmerülő elméleti kérdések marxista módon történő megoldása csakis e műben megtalálható általános filozófiai tételek és módszer alapján lehetséges.

*

Ma a természetkutatók egy jelentős hányada úgy tekinti a materialista dialektikát, mint a modern tudomány logikáját és metodológiáját. Mégis az előrehaladás sokszor úgy regisztrálható, mint újabb problémák megfogalmazódása.

A továbbiakban — lehetőségeinket figyelembe véve — csupán két kérdéskört kívánunk részletesebben érinteni.

a) Az 1950-es évekre kialakult az a helyzet, hogy „... a kutatók a legkülönbözőbb területeken érzik az általánosított tudományos megközelítési módok szükségét.”¹⁸ Ez az igény abból ered, hogy valamennyi tudományágban nem elemi, hanem általános — totális típusú — problémák vetődnek fel. A műszaki, technikai fejlődéssel párhuzamosan bontakoznak ki új, általános tudományelméleti és metodológiai irányzatok (információelmélet, irányítás- és szervezéselmélet, játék- és döntésemélet, gyors fejlődésnek indul a kibernetika stb.). Ekkor jelennek meg L. von Bertalanffy általános rendszerelmélettel foglalkozó első tanulmányai is. „Az általános rendszerelmélet a rendszerek különböző osztályainak és típusainak általánosított leírását, továbbá előb-

¹⁵ I. m. 77. old.

¹⁶ I. m. 77. old.

¹⁷ I. m. 330. old.

¹⁸ Ludwig von Bertalanffy: Következtetések az általános rendszerelméleti vita alapján. (I n Rendszerelmélet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 63. old.)

biek elemzésére szolgáló specifikus módszerek kidolgozását tűzi ki feladatául.¹⁹ „A rendszerelmélet művelői arra törekuszenek, hogy hasonlóságokat állapítsanak meg különböző tudományágak elméleti konstrukciói között, ha vannak ilyenek — és olyan elméleti modelleket dolgozzanak ki, amelyek legalább két különböző vizsgálati területre alkalmazhatók.”²⁰

Az általános rendszerelmélet mint az „egész”, „a totalitás”, „a szervezet” egyetemes elmélete ígéri a tudományok „egyetemes természetű” problémáinak megoldását. „Az általános rendszerelmélet a totalitás ezgakt doktrinája kíván lenni, »tisztá természettudomány« ... vagyis nem egyéb, mint a rendszer definíciójából folyó és többé-kevésbé speciális feltételek levezetéséből adódó alapelvek hipotetikus-deduktív rendszere.” De vajon melyik „rendszer” definícióból induljunk ki, mert Szadovszkij például a rendszer fogalmának 34-féle meghatározását különbözteti meg.²²

Bertalanffy véleménye szerint „...a rendszerelmélet alkalmazási területei a tudomány összes szintjei: először a fizikai, másodsor a biológiai, harmadszor a szociológiai egységek.”²³

Összegezve, az általános rendszerelmélet álláspontját az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- az általános rendszerelmélet valamennyi tudomány közös problémáit kutatja, ezért tudományok feletti absztrakció, metaelmélet;
- az általános rendszerelmélet „tisztá természettudomány”;
- az általános rendszerelmélet közvetlenül alkalmazható a valóság különböző szféráiban.

A fentiekkel kapcsolatos véleményünk a következő: az általános rendszerelmélet, mint metaelmélet a tudományok olyan sajátos elmélete, mely napjainkban sem képes még — többek között nem kellő kidolgozottsága következtében — túllépni a közhely számba vehető kijelentéseken, a külső hasonlóságokon, és a valóság homogenizálására irányul. „Az utóbbi években számos javaslat született egy olyan »általános rendszerelmélet« kidolgozására, amelyik a fizikai, biológiai vagy társadalmi rendszerek sajátos tulajdonságaitól elvonatkoztatott elméletként valamennyiükre alkalmazható lenne. Noha e célkitűzést dicsérendőnek tartjuk — írja Herbert Simon —, mégis úgy gondoljuk, hogy a különféle rendszerek esetében alig várhatjuk, hogy a triviális közös vonásokon túlmenő, közös tulajdonságokat találhatunk.”²⁴

Más aspektusból közelít, de azonos eredményhez jut L. A. Zadeh: „Ténylegesen az a helyzet, hogy jelenleg meglehetősen nagy távolság van az »élő« és az »életelen« rendszerek teoretikusai között, és egyáltalán nem biztos, hogy ez a távolság az idő folyamán jelentősen csökkenni fog.”²⁵

Az általános rendszerelmélet képviselői egyrészt meghirdetik egy bármely rendszerre alkalmazható „általános kinetika és dinamika” létrehozását, másrészt egy olyan logikai-matematikai módszer kidolgozását, melynek alkalmazásával „... szá-

¹⁹ W. N. Szadovszkij: Az általános rendszerelmélet alapjai. Statisztikai Kiadó. 1976. 16. old.

²⁰ Kenneth E. Balding: Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza. (In: Rendszerelmélet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 95. old.)

²¹ L. von Bertalanffy: Az általános rendszerelmélet problémái (In: Rendszerelmélet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 29. old.)

²² V.M. Szadovszkij: I. m. 96—101. old.

²³ L. von Bertalanffy: Az általános rendszerelmélet problémái (In: Rendszerelmélet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 29. old.)

²⁴ H. Simon: The architecture of complexity (In: Rendszerkutatás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 9. old.)

²⁵ L. A. Zadeh: From Circuit Theory to System (In: Rendszerelmélet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 15. old.)

mos vég nélküli vitát okozó és a tudomány határain kívül eső álprobléma eltűnik.”²⁶ Ugyanakkor azt állítják, hogy az általános rendszerelmélet „szaktudomány”, „tiszta természettudomány”, bár mind a természeti, mind a társadalmi és pszichés jelenségekre (rendszerekre) érvényes.

A „homogenizált integritás”, a „totalitás igény” és más kategóriák egyértelműen túlmutatnak azonban egy természettudomány keretein. Az általános rendszerelmélet több és más annál, mint aminek művelői feltűntetik. A rendszerelmélet valami olyan, ami a mai polgári társadalom bivalens tudomány-igenléséhez kapcsolható azáltal is, hogy a tudományosságból adódó világnézeti következtetésektől való mentességét hirdeti. Eleget tesz az objektivitás kritériumának és elutasít minden „tudományon túlit”. Mindezekből azonban az következik, hogy az általános rendszerelmélet végeredményben „filozófiaként” funkcionál. Alátámasztja ezen állításunkat Bertalanffy alábbi kijelentése is: „Feltűnő jelenség — s ennek jelentőségét eddig tulajdonképpen nem ismerték fel —, hogy azonos vagy izomorf struktúrájú törvények teljességgel eltérő területeken érvényesülnek. Nem arról van itt szó — írja —, mintha a klasszikus, mechanisztikus szemlélet értelmében a fizikára vezetnénk vissza a magasabb szintek törvényeit, hanem mindezen jelenségek törvényszerűségeinek matematikai kifejezése azonos.”²⁷ „Materiális nyelven kifejezve ez azt jelenti, hogy a világ strukturálisan egyöntetű, és ez abban nyilvánul meg, hogy a jelenségeknek a világ különböző szintjein vagy szféráiban tapasztalható ilyen vagy olyan rendje között izomorfiát állapíthatunk meg.”²⁸ „A rendszerelméleti koncepció a jelek szerint fontos lépést jelent abban az irányban, hogy matematizáljuk a nem fizikai szférákat.”²⁹ Már most véleményünk szerint ez az a pont, ahol — bár feltételezhetően nem tudatosan —, de kapcsolódás figyelhető meg a Lenin által részletesen elemzett századforduló fizikájának váltságához. A „mechanisztikus szemlélet” leküzdésének igénye, és a dialektika szemmel látható nem ismerete a rendszerelmélet híveit analóg megoldások felé sodorja. Lenin „Materializmus és empiriokritizmus” c. művében egyetértőleg idézi Rey-t: „A fizika válsága abban áll, hogy a fizikán úrrá lett a matematika szelleme. ... Az elemek, mint valóságos, objektív adottságok vagyis mint *fizikai* elemek teljesen eltűntek. Csak a formális viszonyok maradtak meg, amelyeket differenciálegyenletekben fejeznek ki.”³⁰

Az általános rendszerelmélet kidolgozói végeredményben „újra felfedezik” a dialektika egyes elemeit, de „saját korlátaikba ütközve” végül is nem képesek a dialektika konkretizálása feladatának megoldására.

b) Sajátosan támaszkodik a rendszerelméleti metodológiára Csányi Vilmos: Szempontok a megismerés elméletének természettudományos megfogalmazásához c. tanulmányában.³¹ A cikkben alkalmazott megközelítési mód kérdésével Kelemen János részletesen foglalkozott.³²

Mi csupán egy kijelentésre kívánunk reflektálni. Csányi a következőket állítja:

²⁶ L. von Bertalanffy: Az általános rendszerelmélet problémái. (In: Rendszerelmélet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 29. old.)

²⁷ Uo. 30. old.

²⁸ Uo. 32. old.

²⁹ Uo. 32. old.

³⁰ LÖM, 18. kötet. 287. old.

³¹ Csányi Vilmos: Szempontok a megismerés elméletének természettudományos megfogalmazásához. Magyar Filozófiai Szemle. 1982. 4. sz. 558—566. old.

³² Kelemen János: Természettudományos probléma-e a megismerés? Magyar Filozófiai Szemle. 1982. 4. sz. 567—573. old.

„Az ismeretnek mint modellnek a felfogása széles körben elterjedt és a marxzi visszatükröződési elméletnek is ez az alapja.”³³

A visszatükrözés kibernetikai megközelítésének több évtizedes múltja, tekintélyes szakirodalma van. A problémát mi nem is abban látjuk, hogy lehetséges-e, vagy helyes-e a visszatükrözés rendszerelvű, kibernetikai megközelítése, hanem abban, hogy valóban ekvivalens fogalom-e az *ismeret* (azaz a képmás) és a *modell*?

Lenin elemzett művében ténylegesen használja a modell fogalmát. „A mai materializmus vagyis a marxizmus szempontjából történelmileg feltételesek azok a *határok*, amelyeket ismereteink az objektív, abszolút igazság megközelítésében elérnek, de *feltétlen* az objektív, abszolút igazság létezése, s feltétlen az, hogy közeledünk hozzá. Történelmileg feltételesek a kép körvonalai, de feltétlen az, hogy ez a kép az objektívan létező modellt ábrázolja.”³⁴ Vagy másutt: „Aki azt tekinti a tudomány céljának, hogy hű képet adjon a világról, az egy materialista tételt ismétel. Aki így beszél, az elismeri a világ objektív valóságát, megismerésünkkel szemben, a modell objektív valóságát a képpel szemben.”³⁵ Nyilvánvaló, hogy e szövegrészletekben a modell szó jelentése: objektíve azaz a tudattól függetlenül létező minta. E modellfogalom — az alaki hasonlóságon kívül — nem azonos a Csányi-féle modellfelfogással. Ez utóbbi szerint ugyanis: „A modell az állat környezetének, a környezetben előforduló eseményeknek centrális reprezentációja, amelyet az agy, mint belső referenciát használ a legkülönbözőbb magatartásformák szabályozásában. A vezető neurobiológusok szerint az idegrendszer modellező tevékenysége maga a tudati folyamat.”³⁶

E felfogás egyenes következményeként az állatoknál is kimutatja a tudati funkciókat, és eljut az emberszabású majmok éntudatának, mint az „agy önmaga modellezésének” tételezéséig. Nagyobb terjedelemre lenne szükségünk az adottnál ahhoz, hogy részleteiben elemezzük a fenti állításokat. Visszatérve a korábban felvetett kérdéshez, azt emeljük ki, hogy a valóság visszatükröződése során a visszatükrözőben kialakult tükörképek — a tükröző rendszer fejlettségétől, minőségétől függően — tartalmilag vagy kevesebbek, mint modellek, vagy jóval többek. A modell fogalom bevezetése elfedi a tükörképek közötti valóságos minőségi, evolúciós különbségeket, és nem segíti az egyes tükörképtípusok specifikus sajátosságainak, természetének megragadását. Amennyiben a tükörkép szubjektív (pszichikus) képmás, kapcsolata a visszatükrözőtt tárgygal, a visszatükröző szubjektummal sokkal gazdagabb és bővebb, mint a tárgy kapcsolatokra a modell vagy modellezés fogalmak utalnak. Csányi Vilmosnak igaza van abban, hogy a pszichológia, az etológia, a neurobiológia területén nagyon elterjedt a visszatükrözés-elmélet kategóriái helyett a modell, a modellezés fogalmak használata. Sajnos azonban az így használt, általában vett kibernetikai, rendszerelméleti fogalmak, amelyeket korlátozás nélkül alkalmaznak az anyag fejlődésének bármely szintjén, nem mások, mint frázisok. Mint utaltunk rá, nem segíti a dialektika konkretizálását, és a jó cél ellenére, bár materialista, de neovulgáris következtetésekhez vezetnek.

*

Napjainkban a természettudományokban és különösen a biológiában lejátszódó forradalmi változások hatására az empirikus tudás gyors ütemű bővülése tapasztalható. Korábbi értelmezések és hipotézisek dőlnek meg, új általánosítások születnek,

³³ Csányi Vilmos: I. m. 559. old.

³⁴ LÖM, 18. kötet 122. old.

³⁵ UO. 156. old.

³⁶ Csányi Vilmos: I. m. 562. old.

illetőleg új kísérletek az ismeretek szintézisére. Növekvő a természettudósok érdeklődése az elméleti és kifejezetten a filozófiai problémák iránt, amelyek nem oldhatók meg a természettudomány keretei között.

E változásokkal párhuzamosan korunk polgári filozófiájában a popperi kritikai racionalizmust felváltó „tudományelméleti anarchizmus” hódít. A marxizmus továbbfejlesztése ürügyén fellépő mechanisztikus „marxisták” mellett a jó szándékú vulgarizáló és a marxizmus és a tudomány esküdt ellenségei egyaránt megtalálhatók. Ebben a helyzetben rendkívül fontos, hogy a materializmus formái megújulását — támaszkodva a konkrét tudományos fogalmakra és elméletekre — természetfilozófiai általánosítások segítsék. A dialektikus materializmusnak, támogatva a kutatómunkát, akceptálnia kell a filozófiai és a szaktudományos fogalmak és elméletek tartalmi és funkcionális különbözőségét. Alkotó kritikai viszonyt kell kialakítania a tudomány-filozófiákkal, fellépve a pozitivista, mechanisztikus vagy vulgár materialista tendenciák ellen.

E filozófiai tevékenység során általános módszertani elvként is alkalmazható Lenin gondolata: „... az engelsi materializmus »formájának« a revíziója, Engels természetfilozófiai tételeinek a revíziója egyáltalán nem »revizionizmus« a szó meghonosodott értelmében, hanem ellenkezőleg a marxizmus elengedhetetlen követelménye.”³⁷

Дюла Вег

**БИОЛОГИЯ И ОТРАЖЕНИЕ
(О КНИГЕ В. И. ЛЕНИНА «МАТЕРИАЛИЗМ И ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ»
И ЕЕ АКТУАЛЬНОСТИ)**

Статья показывает актуальность произведения В. И. Ленина, актуальность определения задач, т. е. — тесное и творческое сотрудничество диалектического материализма и естественных дисциплин.

Автор, посредством анализа ленинской теории отражения, потезисно ссылается на принципы и методы интеграции современных достижений биологии.

В статье подробно рассматривается отношение буржуазных философий, различных научных теорий, системного подхода к диалектическому материализму.

В заключение исследуется роль понятия «модель» в теории отражения, проводится критика представлений в кибернетическом подходе к процессу отражения.

³⁷ LÖM, 18. kötet 234. old.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records.

This section covers the various methods used to collect and analyze data.

The following table provides a summary of the key findings from the study.

It is important to note that the results are based on a sample of the population.

The data indicates a significant correlation between the variables studied.

These findings have important implications for the field of research.

The study was conducted over a period of six months.

The methodology used was a combination of qualitative and quantitative approaches.

The results are presented in the following sections.

The study was supported by the following organizations.

The authors would like to thank the participants for their contribution.

The document is organized as follows:

The first chapter provides a background on the topic.

The second chapter describes the research methodology.

The third chapter presents the data and analysis.

The fourth chapter discusses the conclusions and recommendations.

The final chapter provides a summary of the document.

A FIZIKAI IDEALIZMUS LENINI BÍRÁLATÁNAK AKTUALITÁSA

Századunk első évtizedében a fizika területén végbement forradalmi változás alapjaiban rendítette meg a természettudósok körében általánosan elfogadott mechanikai világméretet. Henri Poincaré szavaival: „eljött a kétségek kora”, és kiemelkedő természettudósok, fizikusok (köztük H. Poincaré, W. Ostwald, E. Mach stb.) jutottak a fizika válságából idealista filozófiai következtetésekre, arra a következtetésre, hogy alapjaiban rendült meg a mechanika, és a korábban legáltalánosabbnak hitt alapelvek megrendülése számukra azt bizonyította, hogy azok nem a valóság képmásai, hanem az emberi tudat termékei. Hasonló eredményre jutott a fizika válságának vizsgálata során a pozitivista — ahogyan Lenin jellemezte: „félíg-meddig machista” — Abel Rey, amikor kimutatta, hogy a fizika válságának az a lényege, hogy a régi fizika „az anyagi világ valóságos megismerésének” tekintette elméleteit, az „új fizika pedig csak szimbólumnak, jelnek, gyakorlati célokat szolgáló megjelölésnek”.¹ A korabeli fizikai idealizmus lényegét, kialakulásának okait vizsgálva Lenin a természettudományok fejlődésének olyan tendenciáit tárta fel (mint például a matematizáció, a relativizmus stb.), amelyek korunk természettudományaira is érvényesek, és amelyek egyoldalú abszolutizálása idealista interpretációkhoz vezet. Korunk természettudományainak gyorsuló fejlődése a természettudományok és a filozófia viszonyának új dimenzióit hozta felszínre, amikor immanens kérdésként merülnek fel olyan elvi kérdések, amelyek tisztázása az adott szaktudomány további fejlődése szempontjából elengedhetetlen, amelyek tisztázásában a filozófiának is részt kell vállalnia, és ily módon ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása hozzájárul a filozófiának, a marxista filozófiának a továbbfejlődéséhez is.

A mai mikrofizika jól reprezentálja ezt a kölcsönös összefüggést, hiszen kibontakozása filozófiai alapokon történt, és a mikrofizika tételeinek filozófiai interpretálása a filozófia tartalmi gazdagodásához járult hozzá. A mai mikrofizika által felvetett filozófiai problémák megoldásában korunkban is szaktudósok, valamint filozófusok egyaránt részt vállalnak. A kialakuló megoldási javaslatok között a pozitivista-idealista interpretációk és a dialektikus materialista értelmezés csap össze egymással. Lenin harca az empiriokriticizmus, valamint a századforduló fizikai idealizmusa ellen olyan elméleti és módszertani alap, amelyről kiindulva a századfordulót követő időszak, illetve korunk vitái is megítélhetők. Dolgozatunkban a vitatott ontológiai és gnoszeológiai kérdések közül a determinizmus problémáját emeljük ki és megkíséröljük nyomon követni a determinizmus és az indeterminizmus vitáját a mikrofizika eredményei kapcsán, és ezzel együtt a dialektikus materializmus determinizmuskonceptiójának gazdagodását.

¹ LÖM 18. kötet 239. old.

1. A mai fizika fejlődésének fő lépcsőfokai és a mai fizikában megfogalmazott új természettudományos ismeretek idealista interpretációi

„A mai fizikai szemléletmód alapjául két fizikai diszciplína, a relativitáselmélet és a kvantumelmélet szolgál, amelyek egy bizonyos értelemben az egész mai természet-szemlélet szempontjából meghatározók.”² A mai fizikai szemléletmód kibontakozásához a mai fizika harmadik nagy területe — az elemi részek fizikája — is hozzájárult. Olyannyira, hogy napjainkban talán az elemi részek fizikája az a terület, ahol a legtöbb tisztázásra váró kérdés merül fel, amelyek megválaszolása a marxista filozófia számára azért különösen fontos, mivel — véleményünk szerint — a természet dialektikus értelmezésének új vonásokkal történő gazdagítását fogja eredményezni. Hozzájárulva ezzel egy adekvátabb, a mai természettudományok eredményeivel szerves egységet alkotó „természet dialektika” kidolgozásához.

Jóllehet — mint ismeretes — a speciális relativitáselmélet konkrét tapasztalatok értelmezésekként jött létre, az általános relativitáselmélet pedig a Newton által leírt gravitációs jelenségek lényegének fizikai értelmezésekként is felfogható,³ kidolgozása természetszemléletünk módosítását tette szükségessé: a klasszikus fizika tér- és idő-szemléletét, tömegfelfogását, és alapjaiban változtatta meg az anyagi világ fizikai struktúrájáról kialakított korábbi elképzeléseket is.

A kvantumelmélet kialakulásában Planck felfedezése jelentette az első mérföldkővet, melytől a jelenlegi kvantummechanikáig tartó fejlődés legfontosabb állomásait Einstein fénykvantum-feltevése, a Rutherford—Bohr-féle atommodell kidolgozása, Bohr frekvenciafeltétele, a korrespondencia-elv képviselték. A Schödinger által felállított egyenlet pedig lehetőséget adott az atomi folyamatok természetére vonatkozó következtetések megtételére, amelyeket Heisenberg az ún. határozatlansági relációk formájában fogalmazott meg.

A századunkban kibontakozott két diszciplína: a relativitáselmélet és a kvantumelmélet alapjaiban változtatta meg a klasszikus fizika szemléletmódját, miközben egy gyökeresen új — mai fizikai szemléletmód kialakulásához járult hozzá. A fizikai szemléletmód változásának csupán néhány lényeges összetevőjére utalunk:

- a klasszikus fizika folytonossági szemléletének feladására;
- arra, hogy a századforduló új felfedezései bizonyossá tették az anyag atomos szerkezetét, de ezzel együtt azt is, hogy nem végső, tovább már nem osztható építőkövei az anyagnak, hasonlóképpen megerősítést nyert a klasszikus mechanikának a tehetetlenséggel kapcsolatos elképzelése — úgy tűnik, hogy ezzel az anyag egyik általános tulajdonságát sikerült megragadnia, de bebizonyosodott az is, hogy a nyugalmi tömeg révén a mechanikai értelemben vett testek nem azonosíthatók általában az anyaggal;
- az anyag hullám-korpuszkuláris természetének felismerésére, arra, hogy gyökeresen újat hozott a kvantummechanikai-szemléletmód a hullám- és korpuszkulátulajdonság értelmezésében, amikor de Broglie anyag-hullám elmélete a klasszikus mechanika által összeegyeztethetetlennek tartott tulajdonságokat ugyanazon dolog egyenlő realitáslá oldalaként egységes egészzé kapcsolta össze;
- arra, hogy a mikrofizika lerombolta a klasszikus szemléletet az anyag végső építőköveiről, módosította tér- és időszemléletét. Annak a lehetőségnek a felmerülése, hogy a mikroobjektumok világában a klasszikus tér- és időfelfogás nem alkal-

² Müller Antal: Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás. Kossuth, 1974. 139. old.

³ I. m. 144. old.

mazható, a relativitáselmélet tér- és időfelfogását erősíti meg — nevezetesen azt, hogy a tér- időstruktúrát a mozgó anyagi objektum határozza meg; — bebizonyosodott továbbá az is, hogy a klasszikus fizika determinizmuskonceptója alapján lehetetlen a mikrovilág jelenségeinek viselkedését értelmezni.

Századunk fizikai kutatásai olyan problémákat is felvetettek, amelyek a klasszikus fizika számára nem jelentkeztek problémaként, és megoldásuk ily módon csupán a mai fizikai szemléletben jelentkeznek. Számos ismeretelméleti kérdés felmerülése is követte az új fizikai kutatásokat, amelyek megoldása a fizika továbbfejlődése szempontjából is nélkülözhetetlen. Olyan kérdésekre utalunk ezzel kapcsolatban, mint pl. a kísérleti berendezések ismeretelméleti funkciójának értelmezése, a mérés során realizálódó kölcsönhatások, a mérőberendezések és a szubjektum kapcsolatának értelmezése.

Tehát ahogyan M. Planck fogalmazott, az új fizikai világképben két egészen új gondolat: a relativitáselv és a kvantumelv tűnik fel és „... a klasszikus elmélet a relativitás elvével érte el befejezettségének legmagasabb fokát úgy, hogy annak fizikai világképe formális szempontból is teljesen kielégítő kerekseget nyert.⁴ A hatáskvantum felfedezés viszont „... olyan kevésbé illett bele az eddigi világkép kereteibe, hogy végül is a szűknek bizonyult keretek szétfeszítéséhez vezetett.”⁵

Ily módon tehát a mai fizikai szemléletmódunk alakulásában két tendenciát figyelhetünk meg: egyrészt a klasszikus fizika szemléletének megváltozása az új felfedezések hatására, másrészt pedig gyökeresen új elemek jelentkezését a fizikai szemléletmódban, amelyek kifejezetten a mikrofizikai kutatásokból fakadnak. Mindkét tendencia kibontakozása együttjárt az idealista interpretációk megjelenésével, nem egy esetben azzal is, hogy egyes lényeges kérdések éppen az idealista interpretációkban merültek fel elsőként. Az idealista interpretációk kezdetben a machizmusra épültek, a harmincas évektől kezdődően pedig egyre inkább a logikai pozitivizmus adott számukra elméleti és módszertani alapot.

A relativitáselmélet idealista interpretációi nem alkottak egy olyan átfogó filozófiai koncepciót⁶, mint a kvantummechanika eredményeihez fűződő értelmezések.

A kvantummechanikához kapcsolódó interpretációk egyik ütközőpontja az a kérdés, hogy milyen fizikai értelmet lehet a részecskékhez rendelt hullámoknak tulajdonítani. Max Born által adott ún. valószínűségi koncepció általánosan elfogadottá lett ugyan, de az idealista értelmezésekben rögtön el is szakadt a valóságtól: mint „tisztá valószínűség” nyert értelmezést, amelynek a fizikai valósághoz semmi köze, amely csupán tudásunk bizonytalanságát tükrözi. Egy lépés vezetett ezután innen az általánosításhoz: „a kvantumelmélet tárgya nem az objektív fizikai valóság, hanem a róla szóló szubjektív vélekedésünk”.⁷

Szubjektivistá felfogással közelítették — főképpen a koppenhágai iskola ismert képviselői — a mérőberendezések mikrofizikai szerepének kérdését is, amikor a mérőműszereket érzékszerveink meghosszabbításának, így a szubjektum részének tekintették és arra a konklúzióra jutottak, hogy a mérő szubjektum befolyásolja, adott esetben létre is hozza a vizsgált mikrorészecske állapotát. N. Bohr például azután hosszú ideig képviselte azt az álláspontot, hogy ezért, valamint a Heisenberg-féle határozatlansági relációk következtében a mikrorészecskék nem ismerhetők meg. N. Bohr ezt az álláspontját késői munkáiban feladta és felvetette a mikroobjektumok ob-

⁴ M. Planck: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1965. 85. old.

⁵ I. m. 86. old.

⁶ Müller Antal: Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás. Kossuth, 1974. 174. old.

⁷ I. m. 176. old.

jektív létének lehetőségét. A szubjektivizmustól főképpen az objektív idealizmus irányába történő eltávolodás a koppenhágai iskola más képviselőinek (pl. Heisenberg) nézeteiben is kimutatható, amikor is a matematikai formalizmus meghatározó szerepét hangsúlyozzák, azt, hogy ismereteink meghatározó tényezői az „objektívizált matematikai struktúrák”. A determinizmus és az okság kérdésében a Heisenberg-féle határozatlansági relációkból, valamint a Bohr-féle komplementaritási elvből ugyancsak idealista-indeterminista következtetések is születtek.

2. A Heisenberg-féle határozatlansági elv

A modern fizika eredményei — amelyek az anyagszerkezeti vizsgálatok, valamint az elemi részecskék tanulmányozása kapcsán születtek — már a kutatások kezdeti szakaszában egyértelműen azt mutatták, hogy a modern fizikai kutatások tárgyát az összes addig megismert anyagfajtaól minőségileg különböző anyagfajta képezi. A makro- és a mikrovilág közötti minőségi különbség meglétére utalt — azon túlmenően, hogy a makrovilág törvényszerűségei nem megfelelőek a mikrofolyamatok leírására — az is, hogy akár a kérdésfeltevésekben, a tudományos problémák megfogalmazásában, akár a tudományos válaszokat követően a makrofizika fogalmi apparátusa sem bizonyult megfelelőnek. A klasszikus fizikában, a newtoni mechanikában meghatározhatjuk a mozgó objektum helyét, megfelelő matematikai apparátus felhasználásával a hely- és impulzus koordinátáit is tetszőleges pontossággal. Mechanikai mozgás esetében ezen adatok ismeretében előre meghatározhatjuk a rendszer koordinátáinak egy későbbi időpontban felvett értékeit is. Abban az esetben azonban, ha az elemi részecskék mozgását akarjuk nyomon követni, a klasszikus mechanika fenti eljárás módja használhatatlan. Az atomi részecskék hely- és impulzus koordinátáit — a Heisenberg-féle határozatlansági relációk értelmében — nem lehetséges tetszőleges pontossággal meghatározni.

A határozatlansági elvek alapjául szolgáló kvantummechanikai megállapításokat a következőkben összegezzük:

- minden kölcsönhatásban kvantált az energia is és az impulzus is;
- a mikroobjektumok részecske- és hullámtermészettel rendelkeznek;
- az egyedi kvantumfolyamatok bizonyos sajátosságai előre megjósolhatatlanok, illetve ellenőrizhetetlenek.

Heisenberg egy gondolat kísérletet írt le a határozatlansági elvek kifejtésére, melynek lényege röviden a következőkben vázolható: vizsgáljuk az atomot, az atom méreténél kisebb hullámhosszú γ -sugarakat alkalmazó mikroszkóppal. Tételezzük fel, hogy az atom valamely elektronja a megfigyelés előtt gyakorlatilag nyugalomban volt. A megfigyelés során a γ -sugár legalább egy fénykvantumának keresztül kell haladnia a mikroszkópon, miután az elektronnal ütközött. Az ütközés következtében azonban megváltozik az elektron mozgásmennyisége és sebessége, így nem lehetséges az elektronnak a tényleges mag körüli pályáját megállapítani. Továbbá már az első fénykvantum elegendő ahhoz, hogy az elektront az atomból kiüsse, így — vonja le a következtetést Heisenberg — „soha nem lehet többet, mint az elektronpálya egyetlen pontját megfigyelni”. „Általánosságban lehetetlen szemléletesen leírni, mi történik két megfigyelés között.”⁸

A gondolat kísérlet során tehát két nehézséggel találkozunk:

- a γ -sugaraknak az elektronnal történő ütközése megváltoztatja az elektron im-

⁸ Heisenberg: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1976. 92. old.

pulzuskoordinátáit, mégpedig egy tetszőleges pontossággal nem meghatározható értékkel (Δp). Δp értéke nyilvánvalóan annál kisebb lesz, minél kisebb impulzusú (minél nagyobb hullámhosszú) γ -sugárral végeztük a mérést;

— ha viszont nagy hullámhosszú γ -sugárral végezzük a kísérletet, nem állapíthatjuk meg az elektron pontos helyét, a nagy hullámhossz miatt a mikroszkóp elmosódott képet ad. Azt tudjuk megállapítani csupán, hogy az elektron igen nagy valószínűséggel egy Δx tartományban van jelen.

Heisenberg a következőképpen összegezte gondolatkísérletének eredményét: „Lehet ugyan az elektron helyéről és sebességéről beszélni, mint a newtoni mechanikában, mindkettőt megfigyelhetjük vagy mérhetjük. De nem lehet mindkét mennyiséget egyidejűleg tetszőleges pontossággal meghatározni.”⁹ Matematikailag megfogalmazva a két bizonytalanság összefüggését:

$$\Delta p \cdot \Delta x \cong \frac{h}{2}, \text{ ahol } h = \text{Planck-féle állandó.}$$

Ez a határozatlansági viszony nem csupán a hely- és az impulzuskoordinátákra, hanem az időre és az energiára is fennáll.

3. A Heisenberg-féle határozatlansági elv idealista interpretálásai

A határozatlansági elvek kapcsán is számos lényeges ontológiai és gnoszeológiai probléma merült fel. A határozatlansági elv idealista, pozitivistá értelmezését találhatjuk a koppenhágai iskola képviselőinek interpretációjában. (W. Heisenberg, N. Bohr, P. Jordan, M. Born stb.)

A koppenhágai iskola kétségtelenül egyik legnevesebb képviselője, Heisenberg, a következőképpen fejtette ki a fenti kérdésekkel kapcsolatos elképzeléseit:

— az anyag legkisebb építőköveivel kapcsolatos minden megfigyelés a folyamat durva megzavarását jelenti — a részecskének a megfigyelési folyamatától független viselkedéséről ezért nem lehet beszélni.

— „Ez azt jelenti, hogy a kvantummechanikában matematikailag formulázott természettörvények nem az elemi részecskékre, mint olyanokra vonatkoznak, hanem az elemi részecskékre vonatkozó ismereteinkre.”¹⁰

— „... a modern atomfizika a hatóok és hatás (ok és okozat) törvényét érvénytelenné tette, vagy legalábbis hatályon kívül helyezte...”¹¹

— „A kvantumelméleti törvények matematikai formulázásánál a kutatók arra kényszerültek, hogy a tiszta determinizmusról lemondjanak”¹² és „... az atomfizika a determinizmus elképzeléseitől mind távolabb jutott.”¹³

A határozatlansági elv következménye tehát Heisenberg szerint — és ezt a véleményét a koppenhágai iskola többi képviselője is osztotta — az, hogy miután az elemi részecskék hely- és impulzuskoordinátáit nem lehet tetszőleges pontossággal meghatározni egyidejűleg, a részecske jövőbeli helyzete sincs meghatározva. Továbbá mivel nem „láthatjuk előre” egy-egy elemi részecske jövődő állapotait, a kvantummechanika területén nem érvényesül az oksági összefüggés, a mikrorészecskék inde-

⁹ I. m. 86. old.

¹⁰ I. m. 25. old.

¹¹ I. m. 40. old.

¹² I. m. 46. old.

¹³ I. m. 54. old.

termináltak, mint ahogyan N. Bohr fogalmaz: „... a determinisztikus leírás lehetősége elesik és előtérbe lép a fizikai kijelentések statisztikus jellege.”¹⁴ Mivel minden fizikai megfigyelés lényegében véve a vizsgált objektum állapotleírása — amit a mikroobjektumok esetében a határozatlansági relációk értelmében tetszőleges pontossággal nem tehetünk meg —, így a koppenhágai iskola képviselői végül is a mikrovilág jelenségeinek megismerhetőségét, egy következő lépésben pedig a megismerőtől független, objektív létezését is kétségbe vonják.

Heisenbergék indeterminista álláspontjukat, az oksági összefüggés tagadására vonatkozó elképzeléseiket nem csupán a határozatlansági relációkra alapozták. További érveket merítettek ehhez a Bohr-féle komplementaritás elvből és a relativitás-elméletből. Bohr fenti elméletében feltételezi azt, hogy a részecske és a hullámkép ugyanazon realitás két komplementer leírása, és hogy e leírások mindegyike csak részben lehet igaz. A komplementaritási elvben kifejeződik továbbá az is, hogy a mikrorészecskék koordináta- és impulzus, valamint energia- és időparaméterei nem mérhetőek egyidőben tetszőleges pontossággal, azaz vagy az oksági, vagy a tér—idő kapcsolatok vizsgálhatók, a kettő együtt nem. A komplementaritás elve egyfajta magyarázatot ad a határozatlansági relációkra vonatkozóan is. Továbbá a relativitáselmélet értelmében az elemi részecskék szintjén bizonyos folyamatok nem az ok és okozat sorrendjében, hanem éppen megfordítva folynak le, ugyanis egészen kicsiny tér—idő tartományokban „... a tér és idő sajátos módon „elkent” olyképpen, hogy az itt fellépő igen rövid időtartamokra nézve már az ilyen fogalmakat, mint „előbb” vagy „utóbb” sem lehet többé egyértelműen definiálni.”¹⁵

A mai fizika helyes megértését tehát, ahogyan V. F. Fok megfogalmazta, két tényező akadályozta: a klasszikus eszmevilághoz való ragaszkodás és a mérőeszközök Bohr által kiemelt szerepének pozitívista eltúlzása. A kvantummechanika koppenhágai értelmezése — mint arra már utaltunk — nem csupán az okság és a determinizmus problémáira terjed ki. Képviselői állást foglalnak az ontológia és a gnoszeológia alapvető kérdései kapcsán is. Mint ahogy az a fenti Heisenberg idézetekből kitűnik, állásfoglalásuk a „fizikai”, a szubjektív idealizmus egyfajta megnyilvánulását jelenti, mivel:

- a határozatlansági relációkat, valamint a belőlük következő korlátozottságot elvi jellegűvé és feltétlenné nyilvánítják, és mint abszolút érvényű elvet kezelik;
- részben ebből következően sajátos agnosztikus lemondásuk is a részecskék „megfigyeléstől független” történéseinek feltárásáról;
- a matematikai apparátusnak a fizikában játszott szerepének abszolutizálásával a matematikailag formulázott természettörvények valóságtartalmának megkérdőjelezése, annak feltételezése, hogy azok nem a vizsgált részecskékre, hanem a részecskékről kialakított ismereteinkre vonatkoznak, ugyancsak pozitívista megnyilvánulásként értelmezhető.

Utalni kell azonban arra is, hogy maga Heisenberg ez ellen tiltakozik. Véleménye szerint a kvantumelmélet koppenhágai értelmezése nem pozitívista, „... mert míg a pozitívizmus a megfigyelő érzéki benyomásaiból, mint a történés elemeiből indul ki, addig a koppenhágai értelmezés a klasszikus fogalmakban írható dolgokat és folyamatokat, vagyis a tényeket tekinti a fizikai értelmezés alapjának.”¹⁶ Azonban maga Heisenberg is elismeri azt, hogy a klasszikus fizika fogalmi apparátusa nem megfelelő a mikrovilág jelenségeinek leírására, a kvantummechanikai „tények” pedig —

¹⁴ N. Bohr: *Atomfizika és emberi megismerés*. Gondolat, 1964. 133. old.

¹⁵ Heisenberg: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, 1976. 53. old.

¹⁶ I. m. 155. old.

amelyek esetükben fizikai értelmezés alapjául szolgálhatnak — a határozatlansági relációk értelmében indetermináltak és — mint feltételezik — nem rendelkeznek a megfigyelőtől független léttel sem.

4. A kvantumelmélet koppenhágai értelmezésének bírálatai

A kvantummechanika fejlődése újabb megoldások kialakítását tette szükségessé a fenti kérdések kapcsán. Bohr és Heisenberg elméletei óta új elképzelések is születtek, amelyek jöhetnek nem általánosan elfogadottak, de közös mozzanatként jellemzőjük a pozitívista szemlélettel való szembefordulásuk. A koppenhágai értelmezés bírálói között fizikusok és filozófusok egyaránt felsorakoztak, különböző érvelésekkel.

Sajátos megoldási javaslata található a felmerülő problémáknak a fizikusok egy neves képviselőiből álló csoportjánál. L. De Broglie, D. Bohm, J. Vigier és mások lényegében véve átveszik a koppenhágai értelmezésből a kísérletek értelmezését, azaz nézeteik fizikai tartalmát. Nem értenek viszont egyet a belőlük levont idealista, agnosztikus, indeterminista következtetésekkel. A fenti fizikusok a mikrorészecskéket mint objektív létezőket kezelik, és véleményük szerint a határozatlanság ún. „rejtett paraméterek” feltételezésével megszűnik. L. De Broglie, D. Bohm és J. Vigier ezzel az álláspontjukkal tulajdonképpen a determinizmust, a kvantumelmélet determinisztikus értelmezését állítják szembe a koppenhágai értelmezéssel. Ugyanakkor lemondást jelent az általuk adott megoldás a kvantummechanika valószínűségi értelmezéséről, mert szerintük a valószínűségi értelmezés egyenértékű a mikrovilág törvényei objektivitásának tagadásával.

Nézeteinek lényegét L. De Broglie a következőképpen summázta: létezik egy „...teljesen determinált valóság... amely szemünk elől rejtett, vagyis kísérleti megfigyeléseink alók kibúvó „mennyiségek” segítségével tér- és időbelileg leírható.”¹⁷ Más helyen pedig a következőképpen fogalmaz: „...minden részecske és az azt hordozó hullám az észlelhető mikrofizikai világban, hogy úgy mondjuk, kiemelkedik a szubkvantumozközegnek, ennek az óriási rejtett energiataritálynak a „felületére”. Lehetséges, hogy az észlelhető részecskék viselkedése és kölcsönhatásaik, egymásba való átalakulási lehetőségeik, a fotonok képződése és eltűnése, mindez a szubkvantumozközegben rejtőző óriási lehetőségeknek a közvetve észlelhető mikrofizikai szinten megnyilvánuló eredménye.”¹⁸ D. Bohm érvelésének lényege pedig abban foglalható össze, hogy amennyiben létezik egy szubkvantum szint, a határozatlansági elv alapfeltételei ezen a szubkvantummechanikai szinten nem valósulnak meg.

A kvantummechanika koppenhágai értelmezésének bírálói kihangsúlyozzák azt is, hogy semmiféle elméletet nem szabad feltétlennek, egyszer és mindenkorra véglegesnek tekinteni. Ha a határozatlansági elveket nem abszolutilizáljuk, hanem feltételezzük, hogy „...csak jó közelítést nyújt és azt is csupán abban a korlátolt tartományban, amely nagyjából a kvantumelmélet jelenlegi alapjának alkalmazhatósági területét öleli fel, akkor hely marad új típusú és új tartományokban érvényes oksági törvények számára.”¹⁹

Más oldalról közelíti meg a problémákat a fizikusok Einstein, Laue és Schrödin-

¹⁷ L. de Broglie: Idealista marad-e a kvantumfizika? (Idézi: Hollitscher: A természettudományos világgép.) Gondolat, 1971. 180. old.

¹⁸ L. de Broglie: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1968. 316. old.

¹⁹ D. Bohm: Okság és véletlenség a modern fizikában. Gondolat, 1960. 100. old.

ger által képviselt csoportja. Közülük Shrodinger a részecskék hullámtermészetét abszolútizálja, és nem a „részecskéknek, hanem a hullámoknak tulajdonít objektív realitást”. E csoport képviselői nem értenek egyet azzal a feltételezéssel, hogy a kvantumfizika csak a megfigyelés aktusára vonatkozik. Véleményük szerint a fizikai kutatások alapjául szolgál egy olyan világ feltételezése, amelyet a kutató nem magától, amely nélküle is, tőle függetlenül is létezik. A koppenhágai értelmezés viszont éppen ezt nem veszi figyelembe és ezért nem teszi lehetővé az atomi folyamatok lényegének megértését.

Sajátos módon áll szemben a koppenhágai iskola akauzális felfogásával M. Planck, szerinte „...a determinizmus értelme itt kissé másféle, mint ahogy korábban a klasszikus fizikában megszoktuk. Ott a konfiguráció volt determinált, itt a kvantumfizikában pedig az anyaghullámok a determináltak.”²⁰ Az oksági kapcsolat lényegének kérdését pedig nem lehet véglegesen megoldani, csupán hipotézisek dolgozhatóak ki, amelyek a kor ismeretszintjének megfelelőek. Mindazonáltal M. Planck gnoszeológiai oksági elvet fogalmaz meg akkor, amikor azt tartja, hogy „valamely esemény kauzálisan akkor meghatározott, ha biztonsággal előre jelezhető”.²¹ Majd pedig leszögezi, hogy „Egyetlen esetben sem lehetséges egy fizikai eseményt pontosan megmondani előre.”²²

A koppenhágai értelmezés filozófiai, a dialektikus materializmus alapján álló bírálatát adja a szovjet filozófusok Blohincev, Alexandrov stb. által képviselt csoportja, annak fizikai, kvantummechanikai tartalmát elfogadva. Kimutatják; és cáfolják a koppenhágai értelmezés pozitívista, idealista tartalmát. Heisenberg maga nem fogadta el Blohincevék érvelését; nézeteinek dialektikus materializmus oldaláról történő bírálatát, mivel szerinte: „Nem várhatja el senki, hogy mindazoknak a gondolkodóknak, akik több mint száz év előtt bevezették a dialektikus materializmust, előre kellett volna látniuk a kvantumelmélet fejlődését. Az anyagból és a valóságból alkotott fogalmaikat nem szabhatták a mai kifinomodott technikánkhöz.”²³ írta egyáltalában nem meggyőzően érvelve. Heisenberg fenti sorai azt tanúsítják, hogy a dialektikus materializmus meglehetősen felszínesen ismerte, lényegét pedig egyáltalán nem értette meg, és nem értette meg Blohincevék felvetésének lényegét sem.

Blohincevék érvelésében fontos szerepet kaptak a kvantummechanika törvényei, amelyek statisztikus törvények, a sokaságok tulajdonságait fejezik ki, és nem az egyedi részecske viselkedését írják le. A határozatlanság szerintük éppen ezeknek a törvényszerűségeknek az egyedi mikrorészecskékre való alkalmazásából adódik.

A koppenhágai értelmezésnek szintén a dialektikus materializmus talaján álló, de Blohincevétől eltérő érveket felsorakoztató bírálatát adja Fok akadémikus. Fejtegetései során a determinizmus és az okság egyetemességéből indul ki, ebből következően a mikrovilág objektumai is determináltak, a mikrorészecskék, a mikrofolyamatok sem oknélküliek, tehát a valóságnak ezen a területén is érvényesül az okság. A határozatlanság Fok akadémikus véleménye szerint abból adódik, hogy a külső feltételektől függően a részecske vagy hullám-, vagy korpuszkulaként viselkedik. Határozottan fellép a valószínűségi törvények elvetésére épülő értelmezésekkel szemben, ugyanis véleménye szerint „Ha a természetre rá akarjuk kényszeríteni a természet-törvények determinisztikus alakját és az általánosabb valószínűségi törvények lehetőségét... elvetjük, ez arra mutat, hogy nem a természet tapasztalatilag adott tulaj-

²⁰ M. Planck: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1965. 103. old.

²¹ I. m. 180. old.

²² I. m. 181. old.

²³ Heisenberg: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1976. 150. old.

donságaiból indulunk ki, hanem bizonyos dogmákból.”²⁴ Annak a körülménynek pedig, hogy a mérési eredményeket nem tudjuk előre teljes bizonyossággal, nagy elvi jelentőséget tulajdonít — a hullám-részecske dualizmussal kapcsolatos természettörvény kifejeződésének tekinti. Elfogadhatónak tartjuk az ebből kiinduló konklúzióját: a mikroobjektumok világában le kell mondani a klasszikus determinizmusról és ez a kauzalitás elvének újrafogalmazását teszi szükségessé. A kauzalitás elvének általa adott újrafogalmazása értelmében „...ez az elv közvetlenül a valószínűségekre vonatkozik, nem pedig a ténylegesen bekövetkező vagy bekövetkezett eseményekre.”²⁵

Nem hagyhatjuk említés nélkül Omeljanovszkij álláspontját sem, aki szintetizálni igyekszik Blohincev és Fok akadémikus érveit és ugyancsak a dialektikus materializmus oldaláról a koppenhágai értelmezés átfogó bírálatait nyújtja,²⁶ és szerinte a kvantummechanika a lehetőség és valóság objektív létét igazolja.

A kvantumelmélet filozófiai értelmezése kapcsán kibontakozott széles körű vitának különös jelentőséget ad az, hogy a felvetett kérdések megoldása nem csupán filozófiai jelentőséggel bír, hanem a kvantumfizikát tartalmilag is érinti, befolyásolja továbbfejlődésének közeli és távolabbi perspektíváit is.

A kvantumelmélet koppenhágai értelmezésének bírálata ma sem tekinthető lezártnak, végérvényesen megoldottnak. A modern kvantumfizika legújabb eredményei kapcsán ismételten felütik fejüket Heisenberg nézeteivel rokonnak mondható elképzelések, és éppen a kvantummechanika fejlődése mutatta meg egyik vagy másik megközelítési mód helyességét, és a további kutatási eredmények fogják az ismételten jelentkező idealista, indeterminista interpretációk tudománytalan mivoltát bizonyítani. A jelenlegi eredmények azt látszanak igazolni, hogy olyan „rejtett paramétereket”, amelyeket Bohm-ék feltételeztek, mind ez ideig nem találtak, viszont egyre több olyan eredmény született, amely a kvantumelmélet dialektikus materialista interpretációját támasztja alá. Éppen ezért egyre inkább fokozódik a dialektikus materializmus talajáról folytatott felvetések jelentősége, és ezzel egyidejűleg szorulnak háttérbe a „rejtett paraméterekkel” operáló érvelések.

Heisenbergék nézeteinek vizsgálata és értékelése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy filozófiai felfogásuk nem homogén. Ez az inhomogenitás magán az iskolán belül is, de egyes képviselőik nézeteiben is kimutathatók. A fentiekben vázolt gondolatmenetük ennek megfelelően csak egy általános sémát jelent, a koppenhágai iskola egyes képviselői bizonyos kérdések kapcsán némiképpen eltérő álláspontokat fogadtak el. Így pl. közülük P. Jordan nézetei inkább a szubjektív idealizmus felé, míg Born elképzelései — különösen munkássága késői szakaszában — az objektív idealizmus felé hajlik. Bohr esetében viszont egy olyan törekvés mutatkozik meg, hogy mindezekon felülemelkedjen. Látnunk kell továbbá azt is, hogy talán csak Jordan kivételével, mint neves természettudósoknál materialisztikus megnyilvánulások is találhatóak, és azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy maga Heisenberg is munkássága késői szakaszában egyre inkább az objektív idealizmus álláspontjára tér át. Esetében azt jelenti ez, hogy míg korábbi periódusában a mikrorészecskék objektív létezését is kétségbe vonta, addig például a Budapesten elhangzott előadásában Platon filozófiai nézetei mellett tört lándzsát: „Ha tényleg komolyan akarjuk venni az összehasonlítást az antik filozófiával, ... akkor azt mondhatjuk, hogy a mai fizika

²⁴ N. Bohr: Atomfizika és emberi megismerés. Gondolat, 1964. V. Fok: Utószó. 157. old.

²⁵ I. m. 170. old.

²⁶ М. Э. Омеляновский: Философская эволюция копенгагенской школы физиков. Вестник академии наук СССР. 1962/9.

észrevehetően elmozdult Démokritosztól Platon irányában.”²⁷ Heisenberg nézeteinek értékelése során lényeges mozzanatként kell számolni azzal, hogy filozófiai elképzelései és természettudományos tevékenysége nincs minden esetben és minden vonatkozásban összhangban. Természettudományos kutatói tevékenysége során elismeri az általa vizsgált jelenségek objektív létezését, mint ahogyan I. V. Kuznyecov megállapította: „Midőn Heisenberg felállította az „anyag egyenletét”, amely esetleg lehetővé teszi, hogy az ismert elemi részecskék minden tulajdonságát egységesen fejtszük ki, nem Platon idealista nézeteinek követőjeként járt el, hanem mint igazi természettudós.”²⁸

A koppenhágai értelmezés képviselői minden különbözőségük ellenére megegyeznek abban, hogy nézeteik egyöntetűen a dialektikus materializmus nemismerését, nemértését, vagy csak nagyon felszínes és hiányos ismeretét tükrözik. A materializmus-sal való szembefordulásuk így ténylegesen annak metafizikus formája elleni fellépésüket jelenti, indeterminizmusuk filozófiailag a metafizikus, mechanikus determinizmus korlátaira épül.

Indeterminista, pozitivista nézeteikben tehát azonosul a determinizmus a laplace-i determinizmussal, az pedig az okság metafizikus felfogásával. Heisenbergék okságon, okozatiságon a jóslhatóságot, az előreláthatóságot értik. Azt jelenti ez náluk, hogy „ha ismerjük a jelent, ki tudjuk számítani a jövőt”. Ilyen értelmű meghatározottság csak a klasszikus mechanika területein érvényesül, amikor a mozgásban lévő mechanikai objektum koordinátáinak ismeretében előre ki tudjuk számítani annak jövőbeli állapotait. A mikrorészecskék hely- és impulzuskoordinátái — a Heisenberg-féle határozatlansági elv értelmében — azonban nem határozhatók meg egyidejűleg tetszőleges pontossággal. Ez azonban semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a mikrorészecskék indetermináltak, oknélküliek, csupán csak azt jelenti, hogy a mikrovilágban a determinizmus sajátos, a makrovilágban érvényesülőltől eltérő módon realizálódik. A determinizmust egyetlen determinációs formára redukálni, bármely természettudományos törvényt feltétlenné, abszolút érvényűnek tekinteni szintén metafizikus eljárás.

Maguk Heisenbergék is elismerik azt, hogy a kvantummechanikában is érvényesülnek törvényszerű összefüggések, statisztikus jellegű, valószínűségi törvények. A determinizmus dialektikus materialista felfogása szerint a valószínűségi törvények a determinációs formák egyikét, sajátos megnyilvánulását jelentik. Sajátos természetükből adódóan a statisztikus törvényszerűségek a sokaság viselkedését írják le, és a konkrét egyedi esetekre nem adnak pontos információt. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az egyes mikrorészecskéknek, azok változásainak nincs oka. Filozófiailag és ismeretelméletileg nem az a lényeg — állapította meg Lenin —, hogy „milyen pontosságra tettünk szert az oksági összefüggések leírásában”, hanem az, hogy „mi ezen összefüggések megismerésének a forrása”.²⁹ Leninnek ez a megállapítása a kvantummechanikára is érvényes. Tartalmilag az adott esetben ez azt jelenti, hogy nem az a lényeg, hogy meg tudjuk-e tetszőleges pontossággal határozni a mikroobjektumok hely- és impulzuskoordinátáit, hanem az, hogy létrejöttük, változásaik nem előzmény nélküli, hogy mozgásukban, változásaikban törvényszerűségek érvényesülnek, a makrovilágban végbemenő folyamatokhoz viszonyítva sokkal nagyobb szerepet játszanak a környezetükkel realizálódó véletlen kölcsönhatásaik — ezek által együttesen determináltak. Hogy tehát az okság és a véletlen összefüggések a szubatomáris

²⁷ Heisenberg: Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1976. 237. old.

²⁸ I. m. 12. old.

²⁹ Lenin: Művei. 14. kötet 160. old.

folyamatokban is együtt, elválaszthatatlanul realizálódnak és nem állíthatók egymással szembe.

A Heisenberg-féle határozatlansági elv egyike a természettudományos törvényeknek, és mint ilyen természetesen meghatározott érvényességi körrel rendelkezik, reális fizikai tartalommal bír. A kvantummechanika valószínűségi törvényeivel együtt arra enged következtetni, hogy a kvantummechanikai mozgás területén sajátos, a klasszikus mechanika objektumainak meghatározottságánál bonyolultabb determinációs formák realizálódnak. Kifejezik ezek a törvényszerűségek továbbá azt is, hogy az anyagi világ szubatómáris szintjein a makrovilágétől eltérő módon valósul meg az anyag ellentmondásos természete is, amikor a mikroobjektumok egyesítik magukban a hullám- és korpuszkuatermészetet. A határozatlansági elvek mindezek alapján azt fejezik ki, hogy a határozatlanság a „... mérési eredményekben van — tehát az objektumnak a makroszkopikus környezetével való kölcsönhatásaiban — nem pedig magukban a dolgokban, ahogyan azok a makroszkopikus műszerekkel való kölcsönhatás nélkül viselkednének.”³⁰ Fizikai tartalmuk és filozófiai jelentőségük megértése pedig dialektikus materialista interpretációjuk alapján lehetséges, mint ahogyan ezen az alapon utasíthatjuk el a kvantummechanika idealista értelmezéseit is. A fizika újabb eredményeihez kapcsolódó problémák megoldásában Leninnek a Materializmus és empiriokriticizmusban megfogalmazott elméleti és módszertani megállapításai ma is nélkülözhetetlenek. A mai fizika továbbfejlődése a filozófiával való egyre mélyebb kapcsolatát implikálja. Természetesen nem közömbös a fizika számára sem az, hogy milyen filozófiai alapokon bontakozik ki. Ezért tartjuk fontos feladatnak a dialektikus materializmus egyes tételeinek, de egészének is olyan továbbfejlesztését, amely alkalmassá teszi arra, hogy nem csupán a mai fizika, hanem a mai természettudományok elméleti és módszertani alapjaként funkcionálva adjon választ az újonnan felmerülő problémákra.

Надьнэ Эржебет Крайко

АКТУАЛЬНОСТЬ ЛЕНИНСКОЙ КРИТИКИ ФИЗИЧЕСКОГО ИДЕАЛИЗМА

Статья рассматривает главные черты развития современной физики, а также примыкающие к ним идеалистические и метафизические взгляды. В работе показывается, что при подходе к современным вопросам и в критике современного физического идеализма нельзя пренебречь теоретическими и методологическими основными принципами, сформулированными В. И. Лениным. На этой основе статья анализирует подлинное содержание неопределенных реляций В. Гейзенберга и относящиеся сюда идеалистические и метафизические взгляды.

Автор показывает эволюцию копенгагенской физической школы и подвергает критике ошибочные философские взгляды представителей этой школы.

³⁰ M. Bunge: Az okság. Gondolat, 1967. 406. old.

„AZ EMPÍRIOKRITICIZMUS ÉS A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS”

A „Materializmus és empiriokriticizmus” című lenini mű tanulmányozásánál — egyébként alapvetően helyesen, de ezzel együtt mégis egyoldalúan — a természettudományos, főleg a fizika területén történt változások (új tudományos eredmények) és a velük kapcsolatos reakciós szubjektív idealista filozófia kérdései és ezek Lenin által adott bírálata kerül hangsúlyozásra. Az kétségtelen, hogy e tény hangsúlyozásának van létjogosultsága, mivel Lenin e polemikus írásában válaszolt azokra a sarkalatos kérdésekre, amelyek ez időben a filozófia területén felmerültek — általánosítva a természettudomány akkor legújabb vívmányait.

Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a reakciós revizionista burzsoá társadalomfelfogás is napirenden volt ez idő tájt, és ez éppúgy a kritika tárgya Lenin jelzett írásában, mint a természettudományokban felmerült kérdések.

Úgy véljük, e jeles évforduló kapcsán helyénvaló e kérdésnél egy kicsit elidőzni. Sőt álláspontunk szerint ideje, hogy ezen változtassunk. Hadd emeljük ki nem az előbbieket — a természettudományok területén felmerült filozófiai problémák jelentőségének a csökkentése vagy revíziója a célunk, hanem sokkal inkább azt akarjuk hangsúlyozni: Lenin fenti kritikái írása tartalmazza a szubjektív idealizmus, a dialektikaellenes társadalom felfogás bírálatát is. Lenin ezzel kapcsolatos újszerűen, eredetien felmerült gondolatai a szerzők többségénél *alárendeltek, hangsúlytalanok* maradnak a mű interpretálásakor. Úgy véljük, ez történelmietlen és méltatlan is Leninnel szemben. Ez már csak azért is igaz lehet, mert ugyan rendszeresen hangsúlyozzuk, hogy a mű Lenin fő filozófiai műve, ahol egyrészt *megvédte*, másrészt *továbbfejlesztette* a marxista filozófiát. De e hangsúly elsikkad, ha az itt említett szempont nem érvényesül.

Lenin azzal kezdi bírálatát, hogy megállapítja: a machisták egyik csoportja — oroszországi csoportja — „a filozófiában és a történelemben is határozott ellenfelei a dialektikus materializmusnak”. Egy másik csoportjuk viszont azt akarja elhíttetni, hogy a machizmus és a történelmi materializmus összeegyeztethető egymással. (Ez a filozófiai revizionizmus.) Nos éppen ez az a szempont, amelyet álláspontunk szerint jobban kell hangsúlyozni. A valóságos helyzet és álláspontunk nyomatékossá tétele végett és annak bizonyítására is álljon itt néhány idézet magából a műből:

„Nyakatekert szavak igényes köntösben, keservesen kiizzadt szillogisztikai ravaszkodások, körmönfont skolasztika — egyszóval ugyanaz az ismeretelméletben is, a *szociológiában* is, ugyanaz a reakciós tartalom ugyanazon ordító cégér alatt.”¹

„Egyre körmönfontabban hamisítják meg a marxizmust, egyre ügyesebben tálnak fel antimaterialista tanokat marxizmus gyanánt — ez jellemzi korunk re-

¹ LÖM, 302. old.

vizionizmusát a politikai gazdaságtanban is, a taktikai kérdésekben is és általában a filozófiában — az ismeretelméletben és a *szociológiában* egyaránt.”²

„...elkerülhetetlenül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a reakciós ismeretelmélet és a *reakciós szociológiai erőködések* elválaszthatatlan kapcsolatban vannak egymással.”³

„Az empiriokriticismus objektív osztályszerepe kizárólag abban áll, hogy kiszolgálja a fideistákat a materializmus ellen, s *különösen* a történelmi materializmus ellen vívott harcukban.”⁴

„Az egész empiriokriticismus... pártönkívüli akar lenni a filozófiában is, a társadalomtudományban is. ... Nem elhatárolni akarja az alapvető és kibékíthetetlen filozófiai irányzatokat a materializmust és az idealizmust, hanem igyekszik föléjük emelkedni. A machizmusnak ezt a tendenciáját nyomon követtük az ismeretelméleti kérdések hosszú során, és nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a *szociológiában* is találkozunk vele.”⁵

(Kiemelések tőlem — Sz. I.)

A szokatlanul hosszúra nyúlt idézetek minden bizonnyal önmagukért beszélnek. Vagyis hát alátámasztják kiinduló tézisünket. Ezt mi igen fontosnak tekintjük elméletileg is és módszertanilag is hangsúlyozni. A hasonlóan hangsúlyos Lenin-gondolatok folytathatók lennének; illusztrálásként ennyi, úgy véljük, elegendő.

Lenint a filozófia elméleti kérdései a maguk komplexitásában érdekelték. A természettudomány felmerült nagy kérdései, azok tudományos megválaszolásai és filozófiai, világnézeti általánosításai terén átmenetileg felülkerekedő ún. „kritikai tapasztalat” filozófiája a machizmus új helyzetet teremtett az ideológiai harc területén. A reakció felé fordulás időszaka ez tudományban, ideológiában és a burzsoá társadalom politikai életében egyaránt. Ugyanakkor napirenden van a veszett forradalom (1905—1907) után egy újabb nagy ütközet előkészítése Oroszországban.

Ideje volt tehát a marxista tanok elleni támadás visszaverésének, a minden szempontból bonyolult konkrét helyzetnek az elemzése, vagyis az eszmei zűrzavar lehetséges tisztázása és a tennivalók körülhatárolása. Időszerű volt a filozófiai reakció által elferctett kérdések dialektikus materialista megválaszolása.

A mű elemzése arra enged következtetni, hogy Lenin a komplexitást tartotta szem előtt, tekintettel arra, hogy a támadás éle a filozófiai materializmus ellen irányul. Ha Lenin ott és akkor, nem ilyen módon vetette volna fel a kérdést — tehát a történelmi materializmusra nem fordított volna figyelmet — akkor Oroszországban a szocialista forradalom ügye elbizonytalanodott volna. A harci előkészületek egészen más irányt vettek volna. Eredményeit tekintve nem kétséges, hogy a forradalomelmélet felhígítása, a megkezdett harcok kudarca következett volna be. Ha ezek csak részigazságok is, máris több figyelmet érdemelnek az eddigieknél. Talán nem éppen adalékként, de hozzátesszük a fentiekhez, hogy Lenin mesterien kapcsolta össze az elméletet a társadalmi, politikai gyakorlattal. Persze korántsem dogma módjára értelmezve az elméletet, hanem a konkrét történelmi helyzet elemzése állandó szem előtt tartásával. Ezért lehet szó a továbbiakban arról, hogy az addig érvényben lévő marxizmus-elmélet a marxizmus—leninizmus egységes elméletévé fejlődik. Lenin zsenialitása abban van, hogy szeizmográfszerűen és pontossággal ismerte fel az új helyzetet (az imperializmus korszakát) és a vele kapcsolatos lényeges teendőket, mint pl. a bolsevik típusú párt megalkotását vagy a fejlett nyugattal szemben —

² Uo. 310. old.

³ Uo. 315. old.

⁴ Uo. 336. old.

⁵ Uo. 299. old.

ahol majd az előzetes feltételezések szerint először győz a kommunista forradalom — a „gyenge láncszem” helyzetet, ahol egy széles népi hatalom birtokában leküzdhető a kapitalizmus.

Vessünk azonban egy pillantást a reakcióba fordulásra: Mi történik a korábban — főleg a múlt században — fölöttébb progresszív szerepet játszó burzsoáziával, amely minden vonalon hátat fordít korábbi önmagának.

Az 1848-as forradalmak után a proletariátus egyre határozottabb és önálló harci követeléssel jelenik meg. Ebben persze szerepe van a marxizmus, a munkásosztály ideológiája megjelenésének, megszületésének is. A társadalmi haladás barométere — noha erőartaléki még korántsem merültek ki — mostantól kezdve már nem anyyira a burzsoázia, mint inkább a munkásosztály.

A társadalmi haladás polgárság képviselte szakasza a filozófiai gondolkodásban is felfedezhető. Ilyen az angol és a francia materializmus, valamint a klasszikus német filozófia, amely különösen a dialektika kifejelesztésével jeleskedik. Ez azt is jelenti, hogy a burzsoá érdekeket képviselő filozófusok — ha súlyos ellentmondásokkal terhelten is, de — hittek a tudás, az ismeretek, az ész erejében.

Az új osztálynak a burzsoázia önálló ellenfeleként való megjelenése mindinkább új szintet hoz. Megtörik a burzsoázia optimizmusa helyette az egyébként a viszonyokban már benne rejlő ellentmondások kezdenek a felszínre törni és ez elvezet a fennálló viszonyok változtatásának szükségessége felismeréséhez. Ez a helyzetfelismerés a filozófiai gondolkodásban (polgári filozófia) is megjelenik és noha a XIX. sz. második felében óriási fejlődés tanúi vagyunk a társadalmi termelőerők, a technika és a természettudományok terén is, egyre inkább kirajzolódik egyfajta reakciós vonás. Azt is mondhatjuk, hogy ez a reakciós vonás már kezdettől fogva azon a kényszeren alapul, amelyet a marxizmus gyakorolt a polgári filozófiára. A polgári filozófia pozitív, pontosabban progresszív szakasza a klasszikus polgári viszonyok megteremtésével lényegében végetért. Az eddigi progresszív szerepet mostantól kezdve más társadalmi erő jelenti. Emiatt a burzsoáziának új utakra kell térnie. Mint majd látjuk, ez lesz egy oldalról a pozitívizmus. (Mégpedig annak néhány megjelenési formájában: 1. pozitívizmus a XIX. sz. második fele; 2. az empiriokriticizmus a századforduló körüli idő; 3. a neopozitívizmus a második világháború utáni időszak.)

Ez azt jelenti, hogy a burzsoázia saját osztálybázisán megkísérli átértékelni, meghaladni addigi filozófiai alapállását. Ezen új alapállás legfőbb ismérve az, hogy a filozófia szerepét csökkenti, sőt negligálja a pozitív szaktudományok szerepét pedig kiemeli. Lemond a filozófia pozitív szerepéről, a világnézeti kérdésekről. Oroszországban ez egy a reform utáni időszak termékeként kifejlődő pozitívizmust jelent. Ugyanis ez idő tájt igen komoly fejlődésnek indulnak a tudományok — a társadalomtudományok is — a termelés szükségleteinek az inspirálásaként.

A korábbi békés fejlődési időszak nagy társadalmi kérdései egyre inkább feszítenek. A munkásmozgalom is megerősödik. A marxizmus elterjedése Oroszországban a század utolsó harmadában igen erőteljes. Új erőátcsoportosulások vannak napirenden. Mindez új megoldások keresésére serkenti a burzsoáziát is. Adminisztratív előtérbe kerülnek a korábbinál antidemokratikusabb intézkedések. Itt jut hely a misztikus idealizmusnak is, továbbá a szubjektív voluntarisztikus filozófiának és szociológiának. Lényegében ez az uralkodó osztály válasza az új helyzetben.

Sajátos helyzet ez. Korszakos eredmények a tudomány — főleg a természettudomány — területén és vele szemben az érdek torz érvényesülése miatt és végezt akadályok felállítása a lehetséges, valós világnézeti konzekvenciák elé, amelyek objektíve a dialektikus materializmust erősítették, igazolták. Az adott helyzetben a reakció erősödése a még gyenge, alig kiépített munkásszervezetekben, sőt a marxista

párt soraiban is bizonytalanságot eredményez. Ezt még tetézik a természettudományos eredmények, amelyek a régi, véglegesnek hitt világgép összeomlását hozták magukkal.

A válsághelyzet: 1. a tudomány területén (főleg a fizikában). 2. a politikai életben (reakcióba fordulás) elvezet a marxizmus elméleti válságához is. Igen, az elméleti válsághoz, mivel nem tudnak mit kezdeni az új jelenségekkel. Ez alól az orosz értelmiség nagy része nem kivétel, mivel még benne sem tudatosodott kellően az, hogy a marxék létrehozta filozófia nem zártrendszer, amit tételszerűen kell alkalmazni bárhol és bármikor. Nem ismerték fel, hogy a filozófia — lévén fejlődő rendszer — alkalmas arra, hogy a kiinduló alapok továbbgondolásával a mindenkori új helyzet új jelenségeinek megértéséül is szolgál. Ez a dialektika ismeretének hiányosságait tükrözi.

Az elméleti elbizonytalanodás és a politikai reakció azt eredményezi, hogy az orosz értelmiség mindenképpen kerülni akarja a harcot a jelzett 2 fő területen és igyekszik egy sajátos „semleges helyzetet” elfoglalni, amivel senkinek sem árt. Mindez a marxizmus revíziója jegyében megy végbe, de legalábbis „jó szándékú” kiigazítások középutak keresése formájában. Ebből nem hiányzik a pártbeli teoretikus orosz értelmiség sem, amely nem állt a marxizmus talaján, amely ugyancsak megtorpan (Bogdánov, Bazarov, Lunacsarszkij stb.). Új erőre kapnak a pozitívizmus legkülönbébb irányzatai; szubjektív koncepciók liberális narodnyik nézetek, szkeptikus ökonomista, neokantista, machista stb. stb. felfogások.

Ebben a zűrzavaros kompromisszumokra hajlamos középutat kereső, a határozott marxista osztályharcot tagadó időszakban igen nagy fontosságúak Lenin dialektikus materializmust védelmező írásai. Különösen kiemelkedő ebből a szempontból „A materializmus és empiriokriticizmus” c. írása. A mű főleg abban kiemelkedő, ahogyan Lenin a dialektikát kezeli, értelmezi és alkalmazza. Ebben utolérhetetlen. Ezt az ismert orosz teoretikusok egyike sem reprezentálja. Többek között az elméleti válsághelyzetnek ez is oka. Lenin elméleti érzékenysége és a marxizmus alkotó alkalmazása — mi több — továbbfejlesztése egyetemes jellegű. Kiterjedt a természettudomány felfedezéseinek ismeretelméleti konzekvenciái levonására, valamint a társadalomfilozófia alapproblémáira egyaránt.

Lássuk most már röviden, miben is állt az a materialista történetfelfogás, amely ellen a szubjektív idealizmus pozíciójából támadást indítanak. Itt a már szilárd alapokon nyugvó materialista történetfelfogásról van szó, miután ezek már jóval korábban kidolgozást nyertek. A marxizmus keletkezésével a szocializmus tudománnyá vált. Ebben Marx és Engels viszonylag korai írásainak, de különösen Marx két felfedezésének van eldöntő szerepe. Ez pedig: a materialista történetfelfogás és az érték-többség-elmélet felfedezése. Az előbbi, ha csak tézisszerűen is, a „Tézisek Feuerbachról”, az utóbbi véglegesen kifejtett formájában „A politikai gazdaságtan bírálatához” és „A tőke” című művekben találjuk.

A materialista történetfelfogás — a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonya a társadalmi, gazdasági alakulat, a termelési mód, a termelőerők és termelési viszonyok, a társadalom alapja és felépítménye — kérdései, mint sok további elemzés feltételei, kiemelést kellett nyernének, hogy a társadalom mibenlétét tisztán lássuk.

Marx és Engels történelmi materializmus koncepciója dialektikus materialista alapon magyarázta a társadalom fejlődését. Tehát arról van szó, hogy a társadalom minden jelenségét, szellemi tevékenységét, jogi nézeteit és politikai gyakorlatát is annak anyagi, termelési viszonyaiból vezetik le. „Az ember a maga valóságában a termelési viszonyok összessége.” Ami viszont azt eredményezi, és egyben azt is jelenti, hogy — náluk először a történelemben — az anyagi valóság dialektikus materialista

értelmezése és a társadalom dialektikus materialista értelmezése egybeesik, elválaszthatatlan: Továbbá számukra a materialista történetfelfogás és a materialista dialektika kifejlesztése, létrehozása és ennek egy időben való védelme volt a fő feladat. Leninnél pedig a századfordulón a filozófiai idealizmus elleni harcban a marxista filozófiai materializmusnak és a dialektikus materialista ismeretelméletnek a *védelme és továbbfejlesztése* vált fő kérdéssé.

Röviden szólva Marx materialista módon értelmezte a társadalmat. Ezt pedig úgy érte el, hogy a filozófia alapkérdésének (lét és tudat egymáshoz való viszonyának kérdése) megválaszolásához hasonlóan a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyában — azaz a társadalom összefolyamatának értelmezésében a meghatározó jelleggel bíró részmozzanatot kereste. Ezt pedig a társadalom anyagi viszonyaiban lelte meg. Azt vizsgálta, milyen viszony áll fenn közöttük. Ezen vizsgálódás eredménye az lett, hogy a társadalom anyagi viszonyai a meghatározóak e viszonyban. Ennek elemzése ad választ a társadalom összefolyamatainak helyes értelmezéséhez. Egyszerűen szólva a társadalmat természettörténeti folyamatként értelmezte.

Mivel a társadalom az anyagi valóság sajátos része, legmagasabb mozgásformája, jellemzői között minden azonosság ellenére találunk eltérő mozzanatokot is. Ilyen eltérés mindenekelőtt az, hogy amíg lét van általában tudat nélkül, addig társadalmi lét már nincs társadalmi tudat nélkül. Így a társadalmi lét és a társadalmi tudat együtt létezik, átszövi egymást s mint ilyen a *társadalmi lét*, azaz a társadalom életfolyamatainak összessége. Míg a lét-tudat viszonyban időbeli prioritással bír a lét (létezik a tudat előtt is), addig a társadalmi létnek ilyen időbeli prioritása a keletkezés körüli időben nincs. A társadalom keletkezési folyamatában a két oldal kölcsönhatása — mégpedig egyidejű kölcsönhatása — áll fenn. A kialakult társadalom változása, fejlődése folyamatában viszont az anyagi oldal meghatározóvá válik. Ez a válasz dialektikus materialista válasz az alapkérdésre.

Úgy látszik, ez a dialektikus materialista válasz nem elégítette ki a machizmus képviselőit, s hozzáálltak átalakításához, helyettesítéséhez és főleg meghaladásához. Hogyan állunk mármost ezek „kritikájával” és a „felülbírálatával”? Ez utóbbi „kritikát” főként a machizmus oroszországi változatai végezték el. Itt és most elsősorban Bogdanov Marx helyesbítését érintjük. Bogdanov így kezdi: „...a történelmi materializmus régi megfogalmazása, bár alapjában továbbra is igaz marad, már nem elégít ki bennünket teljesen.” (Idézi: Lenin A materializmus és empiriokritizmus 303. oldalán.)⁶

Nyilvánvaló, hogy itt a fentebb érintett materialista történetfelfogás marxi alapelvének helyesítéséről és továbbfejlesztéséről van szó. Majd így folytatja Bogdanov: „Az emberek a létért való küzdelemben csak a *tudat* segítségével egyesülhetnek.” Majd eljut oda, hogy kimondja: „Társadalmi lét és társadalmi tudat... azonos.” (Idézi: Lenin uo.)⁷ Ez lenne hát az egységes „tapasztalaton” alapuló filozófiai vagyis a bogdanovi „empiriomonizmus”, amely szubjektív idealizmussal cseréli fel a dialektikus materializmus filozófiáját, amely „már nem elégít ki”. Elkeni tehát, hogy a társadalmi lét független, *azaz meghatározó* az emberek társadalmi tudatától. A fizikai természetet a pszichikaiból származtatja, a külső világot az emberiség „tapasztalatának” nyilvánítja.

Lenin e gondolatokat maró gúnnyal illeti és azt mondja: „A társadalmi lét és társadalmi tudat nem azonos, mint ahogy nem azonos a lét és tudat sem.”⁸ Majd

⁶ Uo. 303. old.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

így folytatja: „A társadalmi tudat a társadalmi létet tükrözi vissza — ez Marx tanítása. A tükörkép lehet megközelítően hű másolata annak, amit visszatükröz, de itt azonosságról beszélni képtelenség.”⁹

Bogdanov érintett álláspontjának idealista lényegén az sem változtat, hogy bizonyos értelemben Mach és Avenarius „egyéni tudat” koncepciójával szemben, azokkal „ellentétben” a külső természet létrehozójaként a „kollektív tudatot” teszi meg. Mindössze az történik, hogy pontosítja filozófiája alapelvét, miszerint a fizikai világ a „kollektív emberiség” „társadalmilag szervezett” tapasztalata.

A bogdanovi „helyettesítések” és a „társadalmi lét és társadalmi tudat azonoság”-elmélet reakciós. Az „empíriomonizmus” a marxi monista történetfelfogás kiforgatása, elferdítése, idealizmussal való felcserélése. Ezt Lenin kíméletlen bírálat alá vette, miként a dialektikus materializmus elleni támadásokat is, és a tükröződési elmélet kidolgozásával továbbfejlesztette a marxizmust. Szilárd alapra helyezte a dialektikus és történelmi materializmus alapkerdését. Hangsúlyozta: „Minden materializmus elismeri az emberiség tudatától, érzetétől, tapasztalatától stb. független, objektív valóságos létet (anyagot). A történelmi materializmus a társadalmi létet az emberiség társadalmi tudatától függetlennek tekinti. A tudat itt is, ott is csak visszatükröződése a létnek, a legjobb esetben is megközelítően hű (adekvát, eszményi pontosságú) visszatükröződése. A marxizmus filozófiájából, ... egyetlen lényeges részt sem lehet kitörölni anélkül, hogy el ne távolodnánk az objektív igazságtól, hogy ne kerülnének a reakciós burzsoá hazugság ölelésébe.”¹⁰

A marxizmus cselekvési vezérfonal, amelyet nem lehet egyoldalúan értelmezni; „...ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, a marxizmust egyoldalúvá, torzzá, holttá tesszük, kiöljük eleven lelkét, megingatjuk legmélyebb elméleti alapját — a dialektikát, a sokoldalú és ellentmondásokkal teli történelmi fejlődés tanát; megbontjuk a korszak meghatározott gyakorlati feladataival való kapcsolatát, amelyek minden új történelmi feladatnál megváltozhatnak.”¹¹

A machizmusnak Oroszországban való elterjedésénél pedig éppen ez történt. Éles fordulatok, amelyek igen lényeges helyzetváltoztatást hoztak. Ez a helyzetváltoztatás természetesen nem a stratégiai kérdéseket érintette, hanem a napi cselekvési, taktikai kérdésekre vonatkozott. A pártra, a munkásosztályra 1907 után egészen különleges feladatok vártak. A forradalom lendületes éve után a reakció éve következtek. A tennivalót csakis a marxizmusnak a megváltozott társadalmi, politikai helyzetre való alkalmazásával volt lehetséges meghatározni. Döntővé a forradalom „megemésztetlen” tanúságainak elemzése vált, egy új ütközetre való előkészülettel együtt. Ilyen körülmények között a marxizmus elméleti alapjainak védelme, az elméleti-ingadozások leküzdése fő kérdéssé vált.

Ezért a machizmus és annak oroszországi követői elleni harc mint a marxista filozófia általános revíziója elleni harc kérdései merülnek fel Leninnél. Hogy erre milyen nagy szükség volt, azt leginkább az bizonyítja, hogy az értelmiség legjobbjai, akik a forradalom mellé álltak — közigazdászok, írók, filozófusok —, ezek most hátat fordítottak a marxizmusnak. Pl. Bazarov, Lunacsarszkij, Bergyajev, Bogdanov, Lopatyin, Mihajlovszkij stb., de még Plehanovot és Kamenjevet is ott találjuk a békülékenyek között. Valamennyien machista, revizionista, istenépítők, liberálisok, akik a marxizmus kisebb-nagyobb mértékű revízióját követelik.

Amikor Lenin bírálta a pozitívizmus machista, empíriokriticista formáját, ak-

⁹ Uo. 304. old.

¹⁰ Uo. 306. old.

¹¹ LÖM, 20. kötet 76. old.

kor mindennemű pozitivizmus kritikai alapelvét megadta. Így hát a mai neopozitivizmus legújabb álláspontjai kritikai szempontjait is.

A neopozitivizmus mai változatai szintén azt vallják; „felette állnak” a materializmusnak is és az idealizmusnak is. Ez az álláspont valójában idealizmust jelent, mivel a materialista társadalomszemlélet ellen van. A neopozitivizmus mai szociológiai formái akármilyen módon jelentkeznek is, a kapitalizmus fennálló rendjének védelmét jelenti.

Ha Lenin akkor szükségét érezte a burzsoázia pártatlansága leleplezésének és helyette a tudomány és a filozófia pártosságát hangsúlyozta, akkor azt azért tette, mert megérezte, hogy a „tudományoskodás” „a tiszta tudomány szempontjának” machista hangsúlyozása hamisítvány, nevezetesen a burzsoá érdekek leleplezésére szolgáló hamisítvány. Ha a burzsoázia támajda (és támadta) a marxizmust és filozófiáját, akkor bizonyosra vehető, hogy megértette annak lényegét, megértette mire szolgál. Kimondatlanul is érzi, hogy az általa elkövetett igazságtalanságok leleplezését tartalmazza. Ebbeli minőségénél fogva egyértelmű, hogy filozófia és politika közvetlen kapcsolatban vannak. A filozófia zavarossága a politika zavarosságához, a munkásmozgalom előtt álló feladatok, taktikai kérdések stb. zavaraihoz vezet. Ezek azok a fő kérdések, amelyek Lenin kritikai művének VI. fejezetében, „Az empiriokriticizmus és a történelmi materializmus”-ban előtérben állnak.

Иштван Сёгу

«ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ И ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ»

Автор работы обращает внимание на актуальность мыслей В. И. Ленина, стремится к диалектико-материалистическому истолкованию общественных процессов. Статья подчеркивает, что Ленин в методологическом направлении указывает путь в решении вопросов критики реакционных взглядов на общество в начале XX века, которые признавали принцип «чистой науки». По этому принципу, «чистая наука» стоит «над», классом, над материализмом и идеализмом и ко всему прочему, она еще и беспартийна.

Автор работы считает важным и необходимым — на основе методологических принципов В. И. Ленина — подвергнуть критике эти взгляды и обращает внимание на различные их проявления и ныне.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Horuczi László</i> : Előszó:	3
<i>Horuczi László</i> : A determinizmus és a szabadság néhány problémája Lenin: Materializmus és empiriokriticismus c. művében	5
Katona Péter : Teremti-e a tudat az objektív világot?	17
<i>Végh Gyula</i> : Biológia és visszatükrözés	37
<i>Nagyné Krajkó Erzsébet</i> : A fizikai idealizmus lenini bírálatának aktualitása	47
<i>Szögi István</i> : „Az empiriokriticismus és a történelmi materializmus”	59

